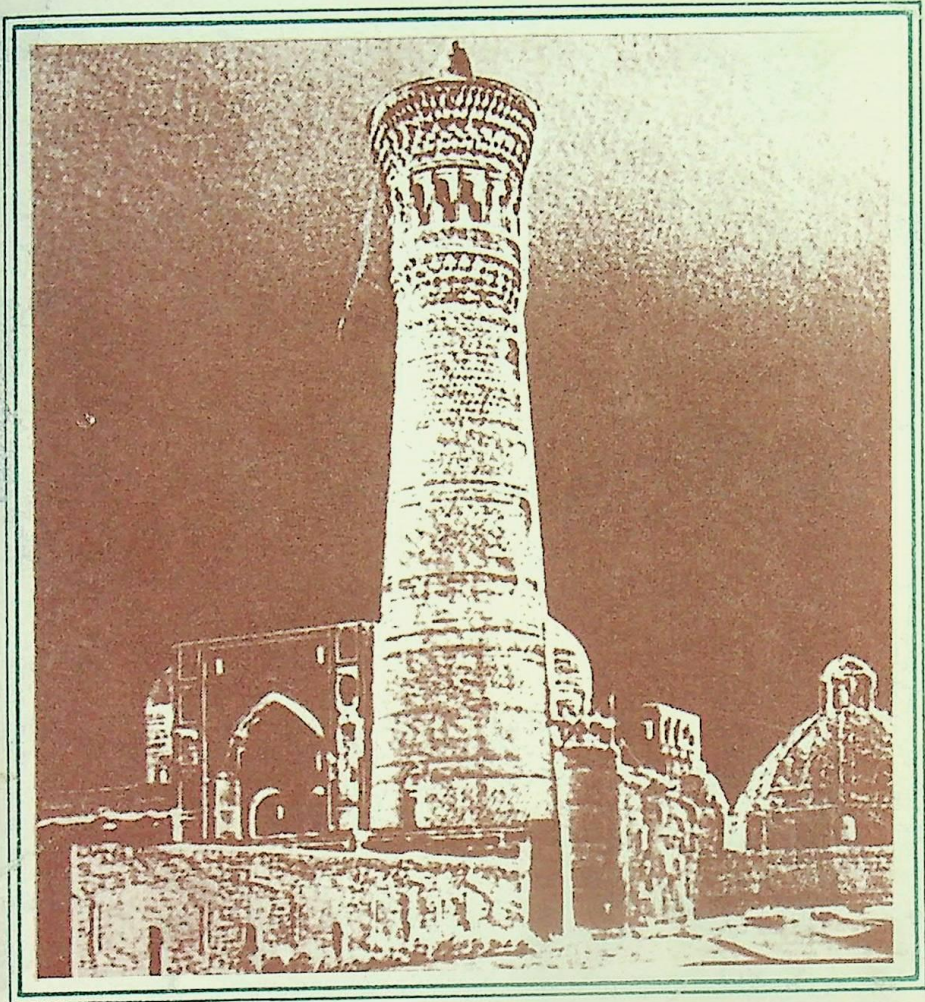

А. Р. МУХАММАДЖОНОВ

БУХОРО ШАҲРИ •

• 2500
ЁШДА

БЗ.3139)
1996

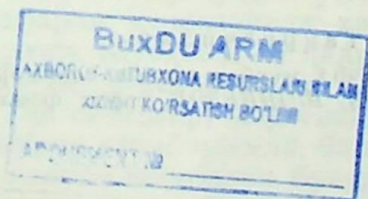
2

ч/ф-2 *либ*

А. Р. МУҲАММАДЖОНОВ

БУХОРО ШАҲРИ-2500 ЁШДА

(АРХЕОЛОГИК ЛАВҲАЛАР ВА ТАРИХ)

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
BOSH BINOSIDAGI
AXBOROT RESURSLARI
MARKAZI

с/22.86/1

QIROATXONA № 2

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1998

с/22.86/1-2

Бухоро шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган ушбу рисо-
лада археологик маълумотлар, ёзма манбалар ва Бухоронинг қа-
димги номларининг этимологик таҳлили асосида Зарафшон во-
дийсининг қуйи қисмида қад кўтарган Турон—Туркистоннинг энг
қадимги шаҳарларидан бири Бухоронинг пайдо бўлиши ва унинг
ривожланиш тарихи ҳикоя қилинади. Бу ўлкада шаҳар мадания-
тининг шаклланиши, қадимда Бухоро ўрнида дастлабки пайдо
бўлган деҳқончилик ва ҳунармандчилик қишлоқлари ва уларнинг
туташиб, ягона шаҳарга айланиши илк шаҳарнинг тарихий то-
пографияси тасвирланади.

Рисола кенг китобхоналар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

Ўз РФА муҳбир аъзоси, тарих фанлари доктори

К. Ш. ШОНИЕЗОВ, тарих фанлари номзоди Ж. МИРЗААХМЕДОВ

М 0504000000—з-276/98 Рез. 98
М355(04)—98

ISBN 5—648—02571—8

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» пашриёти, Музейларни қўл-
лаб-қувватлаш Республика «Ўз-
бекмузей» жамғармаси, 1998 й.

МУҚАДДИМА

Бухоро — асрлар давомида улкан Шарқнинг илму маърифат ва дину эътиқод марказларидан бир сифатида жаҳонга донғи кетган қадимий шаҳар. У ўтмишда савдо-сотиқ, маданий алоқалар жиҳатидан Турону Туркистоннинг машҳур Балх, Хирот, Марв (Марий), Самарқанд, Термиз, Насаф (Қарши), Чоч, Шош (Тошкент) ва Хоразм (Хива) шаҳарлари қаторидан жой олади.

Ўрта асрларда Бухоро Мовароуннаҳрнинг йирик савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва маъмурий марказларидан бири бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини Ҳиндистон ва Хитой билан боғлаган қадимий халқаро савдо йўли — «Буюк ипак йўли» ана шу шаҳар орқали ўтган. Машҳур жаҳонгирларнинг зафарли юришларида харб йўли сифатида ҳам хизмат қилган. Шубҳасиз бу қадимги карвон йўли орқали фақат қатор-қатор савдо карвонларию ўзга юрт элчилари ёки сайёҳлару дарвешларгина машаққатли, узоқ йўл азобини чекиб қолмай, балки гоҳ мағрибу машриқдан, гоҳ жанубу шимолдан Бухорога томон қўшини лашкар тортган жаҳон фотиҳлари бу муқаддас кўҳна шаҳарнинг бошига не-не фожеаларни солмаган, дейсиз. Шунга қарамасдан Бухоро илк ўрта асрлардаёқ қадимги Турон замини — Туркистонда, Эрону Шом каби Яқин Ўрта Шарқ мамлакатларида илм-фан, маърифат ва маданият марказларидан бирига айланиб, бу шаҳарда диний ва дунёвий илмлар ривож топган (табобат, фикҳ, тарих, фаровиз, риёзиёт, хандаса, илми нуҷум (астрология), илми аруз (поэтика) ва ҳ.к.). Бу ерда ўз даврининг машҳур мутафаккир олим ва адиблари (Имом ал-Бухорий, Абу Али ибн Сино, Наршахий, Рудакий, Дақикий, Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқалар) яшаб, ижод этган. Турли даврларда бино қилинган ўнлаб мадрасаларда минглаб талабалар илм олган. Мирзо Улуғбек томонидан XV асрда қурдирилган мадраса дарвозасига ҳатто «Илм олиш ҳар бир му-

сулмон аёлу эркакларининг бурчидир» деган сўзлар ўйиб, битилган.

Асрлар давомида Бухоронинг донғи бутун Шарқ бўйлаб фақат илму маърифат, маданият ҳамда савдо-сотиқ соҳасидагина эмас, балки Туркистоннинг йирик маъмурий маркази сифатида ҳам таралиб келган. Тарихда бу шаҳар Қуйи Зарафшон ўлкасининг қадимги ҳокимлари — Бухорхудотлар (I—VIII аср), Шайбонийлар хонадони томонидан барпо этилган Ўзбеклар давлати — Бухоро хонлиги (XVI аср), Аштархонийлар (XVII—XVIII аср), Манғитлар (XIX—XX аср боши) томонидан идора этилган Бухоро амирлиги ҳамда Бухоро Халқ Республикаси (1920—1924 йил)нинг пойтахти бўлган.

Ўз тарихи жараёнида Бухоро Мовароуннаҳр ва Хоразмда қад кўтарган кўпгина шаҳарлар сингари бир неча бор ташқи душман ҳужумига бардош берган, истилочилар асоратига тушиб, қонли жанглар майдонига ва озодлик кўзғолонлари марказига айланган. Инқирозга юз тутиб, вайрон бўлган, бироқ ўз жойидан бир қарич ҳам силжимай қайта-қайта тикланиб, обод бўлган.

Бухоро ўтмиши гарчи тарихий ва тадрижий воқеаларга ниҳоятда бой ва қизиқарли бўлса-да, аммо унинг зарварақларининг кўпгина саҳифалари бизгача тўлиқ сақланмаган. Айниқса шаҳарнинг узоқ ўтмиши ҳақидаги маълумотлар ёзма манбаларда мутлақо учрамайди. Бухоро ҳақидаги дастлабки маълумотлар қадимги Юнон ва Рим муаллифларининг асарларида тилга олинса-да, бироқ уларда асосан шаҳар ҳақида эмас, балки улкан Суғднинг ғарбий чекка ўлкаси устида сўз юритилган. Бу шаҳарнинг қисқача бўлса-да аниқроқ тасвири илк ўрта аср Хитой манбаларида келтирилади.

Улкан кўҳна Шарқнинг дину эътиқод, илм-фан ва маърифати бобида ўзининг қўшган салмоқли ҳиссаси туфайли илк ўрта асрлардаёқ «Қуббатул ислом», «Бухорон шариф» каби сифатлар билан мусулмон оламида шуҳрат топган бу кўҳна шаҳарнинг ёши яқин-яқин кунларгача «сир» бўлиб келди. Бизнинг давримизгача аниқ фактик маълумотларнинг етиб келмагани сабабли муаррихлар Бухоро шаҳрининг ёши ҳақида бирор қатъий фикрни дадил айта олмасалар-да, бухоролик ташаббускорлар Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли китобида келтирилган айрим ривоятларни асос қилиб олиб, бу ерга келган саёҳатчиларга: «Шаҳримиз учминг йилдан зиёд тарихга эга», деган маълумотни уқдириб келишди. Шубҳасиз, «Бухоронинг ёши 3000 йилдан кам эмас, балки зиёдроқдир» деган сўзлар замири-

да ҳам маъниқ бор, албатта. Чунки оташин ватанпарвар бухоролик дўстларининг чин юракдан айтган бу нидоларида мўътабар шаҳар Бухоронинг узоқ ўтмиши борасида кўпчиликнинг дилига тугилган фикр ва мулоҳазалар ҳамда улар билан узвий боғланиб кетган орзу умидлар барқ уради. Бундай сўзларни айтувчилар ҳам таҳсинларга лойиқ. Бироқ ҳаққоний тарих асл манбалардан олинган ва ҳар томонлама чуқур тадқиқ этилиб, илмий таҳлил қилинган далил ва исботларга суянади. Акс ҳолда у афсона ёки ҳикояга айланиб қолади.

Шундай экан, X асрда яшаган вобкендлик муаррих Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли китобида Бухоро ҳақидаги маълумотлар ва шаҳарнинг ёши борасида кўрсатилган рақамлар қанчалик асосли, уларнинг таснифу таҳлили, асли манбаларининг сарчашмаси қаерда ҳамда бу масалага бироз бўлса-да ойдинлик киритиш мақсадида яна қандай далиллар билан уларни тўлдириш мумкин? — деган саволлар ўз-ўзидан пайдо бўлди.

БУХОРОНИНГ ЁШИ ҲАҚИДА X АСР МУАРРИХИ

Бу борада аввало шуни қайд этиш жоизким, Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби даставвал араб тилида ёзилган бўлиб, у 1128 йилда фарғоналик муаррих ва таржимон Абу Наср Аҳмад Қубовий томонидан қисқартирилиб, форс-тожик тилига ағдарилган. Таржимоннинг таъкидлашича «Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий бу фаслни (яъни Бухоро шахрининг пайдо бўлиши ҳақидаги бобни — А.Р.М.) ўз китобида келтирмаган»¹. Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг ёзишича, бу боб ўрта аср муаллифи Абулҳасан Нишопурийнинг бизгача етиб келмаган «Хазонн ул-улум» («Илмлар ҳазиналари») номли асаридан олинган ва Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарига таржимон томонидан илова қилинган. Бу бобда Бухоро шаҳри тарихи тўғрисида ҳикоя қилинар экан, Абулҳасан Нишопурий сўзни аввал Бухоро воҳасининг пайдо бўлиши, унинг қадимги умумий манзараси (ландшафти), сув тармоқлари (гидрографияси), жонли табиати, аҳолисининг бўлажак Бухоро шаҳри ўрнига қайси томондан кўчиб келиб ўрнашгани, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши каби ҳам жуғрофий, ҳам тарихий жараёнларнинг умумий манзарасини бир-бирига узвий боғланган тарзда моҳир мўйи қалам соҳибидек тасвир этади. «Ҳар томондан одамлар йиғилиб, — деб ёзади Нишопурий — у жой (Бухоро — А.Р.М.) обод бўлди. Одамлар Туркистон томонидан келар эдилар. Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган (жониворлар) кўп бўлганидек, кишиларга бу вилоят хуш келиб, шу ерга жойлашдилар... Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин қишлоқлардан баъзилари пайдо бўлган

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент: Фан, 1966. 15-бет.

эди. Нур, Ҳарқонруд, Вардона, Таровча, Сафна ва Ис-
воналар ўша қишлоқлар жумласидандир»².

Бухоро шахрининг бино қилиниши тарихига тўхта-
ладиган бўлсак, «Бухоро тарихи» китобида бу тўғрида
келтирилган яна бир муҳим воқеа айниқса эътиборга
сазовордир. Унда қадимги аҳоли тамонидан Бухоро ҳу-
дудининг қандай йўсида ўзлаштирила бошлангани
тасвирланар экан, бўлажак шаҳар ўрнида илк бор амал-
га оширилган дастлабки қурилиш ишларининг тарихий
манзараси жуда аниқ ифодаланади. Асар матнида баён
этилишича, бўлажак Бухоро ўрнига дастлаб кўчиб келиб
ўрнашган аҳоли аввал «чодир ва ўтовларда турар эди-
лар, сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб иморат-
лар қурдилар»³ — деб, таъриф этилади.

Абулҳасан Нишопурий Бухоро шаҳари аркн қури-
лишини қадимий Эроннинг афсонавий шахзодаси Сиё-
вуш номи билан боғлаган: «Сиёвуш ибн Қайковус ўз
отасидан қочиб Жайхун дарёсидан кечиб ўтиб, Афросиё-
бнинг олдига келди. Афросиёб уни яхши қабул этди ва
ўз қизини унга хотинликка бериб, айтишларича, барча
мулкини ҳам унга топширди. Бу вилоят ўзига вақтинча
бериб қўйилган жой эканлиги туфайли Сиёвуш бу ерда
ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб,
у Бухоро ҳисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жой-
да турар эди. Кимлардир у билан Афросиёб ўртасида
ёмон гап юргизди ва натижада Афросиёб уни ўлдирди
ҳамда ана шу ҳисорга шарқий дарвозадан кираверишда
«Дарвозайн гуриён» деб аталган сомонфурушлар дар-
возасининг ичкарасига дафн этди»⁴.

Наршахийнинг ҳикоя қилишича, Сиёвуш ўлдирилгач,
унинг ўғли Қайхусрав отасининг хунини талаб қилиб,
кўп лашкар билан Бухоро вилоятига юриш қилиб кел-
ган. Афросиёб Ромитан қалъасига ўрнашиб олиб, ўзини
ундан муҳофаза қилган. Натижада Қайхусрав икки йил
давомида Ромитан қалъасини қамалда ўраб турган ва
унинг рўбарўсида Ромуш қишлоғини бино қилган. Ни-
ҳоят орадан икки йил ўтгач, Қайхусрав Афросиёбни
ўлдирган. Туроннинг бу буюк афсонавий ҳукмдори Бу-
хоронинг Маъбад дарвозаси яқинида жойлашган Хожн
имом Абу Хафс Кабир тепалигига дафн этилган. «Бу

² Ўша асар. 15—16-бетлар.

³ Ўша асар. 16-бет.

⁴ Ўша асар. 28-бет.

гаплар бўлганига, — деб ёзилган Наршахий асарида, — ҳозир уч минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди»⁵.

Бухоронинг ёшига оид бундай сана Наршахий томонидан китобнинг яна бошқа саҳифаларида ҳам қайд этилади. X аср муаррихи ёзишича, Сиёвуш шаҳид бўлиши муносабати билан Бухоро аҳли унинг ўлдирилиши ҳақида ажойиб марсиялар тўқишган. Мусиқачилар бу мотам қўшиқлари — гиряларни «Қини Сиёвуш» — «Сиёвуш жанги» деб аташган. Наршахий бу воқеалар содир бўлганига «уч минг йил ўтган» деб иккинчи бор қайд этган⁶.

Шундай қилиб, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида келтирилган ривоятларга қараганда, Бухоро ва Ромитан Афросиёб, Бухоро арки Сиёвуш, Ромуш қалъаси эса Сиёвушнинг ўғли Қайхусрав томонидан бино қилинган экан. Шу билан бирга, бу нодир ёзма манбаининг икки ерида кўрсатилган саналар тўғрисидаги рақамларни агарда далил сифатида таҳлил этиб, хулоса қилинадиган бўлса, Бухоро арки ҳозирги кунда тўрт минг (4000) йилдан ошиқроқ вақт илгари қурилган бўлиб, Бухоро ёши бухоролик биродарлар ҳаминша таъкидлаб келганидек уч минг (3000) йил эмас, балки тўрт минг (4000) йилга тенг бўлиб чиқади.

Модомики, Бухоронинг пайдо бўлган вақти ҳақида сўз борар экан, Наршахийнинг ушбу китобида келтирилган шу масалага доир яна бир муҳим маълумотга эътибор берайлик. Унда Бухоро ҳали шаҳар сифатида шаклланмаган, аммо эндигина, юқорида қайд этилган айрим қишлоқлар пайдо бўлган давр тасвирланиб шундай баён этилади: «Халқ кўпайгач, бир кишини сайлаб амир қилдилар, унинг номи Абруй эди»⁷. Бу маълумотга қараганда Бухорога илк бор ҳукмдор бўлган Ҳокимнинг исми шарифи Абруй бўлган. Дарҳақиқат, Абруй Афросиёб ёки Сиёвуш каби афсонавий эмас, тарихий шахс. Тарихдан маълумки, у VI асрнинг 80-йиллари бошида йирик мулкдорларга қарши Пойканд шаҳрида кўтарилган халқ қўзғолонига бошчилик қилган. Қўзғолон оқибатида пойкандлик мулкдорлар шаҳардан қувиб юборилиб, шаҳар Абруй бошлиқ камбағал кадиварлар — қишлоқ аҳли қўлига ўтган.

Қўзғолонни бостириш учун Бухоро ва пойкандлик мулкдор деҳқонлар Түрк хоқонлиги ҳукмдори Қора-

⁵ Ҳша жойда.

⁶ Ҳша асар. 24-бет.

⁷ Ҳша асар. 16-бет.

чўринга мурожаат қилганлар. Хоқон ўғли Шерикишвар бошлиқ катта лашкарни Бухорога юборган. Қўзғолон бостирилиб, милодий 586 йилда Абруй ўлдирилган. Наршахийнинг гувоҳлик беришича, Шерикишвар Бухоро шаҳристонида ҳамда Мамостин, Сақматин, Самтин ва Фароб қишлоқларини бино қилган⁸.

Бинобарин, Наршахийнинг ушбу маълумотини асос қилиб оладиган бўлсак, Бухоро ёни 4000 ҳам, 3000 ҳам эмас, балки 1400 йилдан сал ошиқроқ бўлиб чиқади. Келтирилган рақамлар шунинг кўрсатадики, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли китобида Бухоронинг ёни ҳақида бири иккинчисига зид икки хил сана: 4000 ва 1400 йил қайд этилади. «Хўш, рақамларнинг қай бири тўғри, улардан қайси бирини асос қилиб олиш мумкин?»—деган ҳақли саволлар туғилади. Гарчи бундай саволларга асосли жавоб топши ҳозирча бирмунча мушкул бўлса-да, аммо бу борада Бухоронинг ёни 3000 дан ошиқ деб баралла айтиб келганлар наҳотки Наршахийнинг бу маълумотларига эътибор бермаганлар, деган мулоҳаза кишининг хайратлантиради. Шу билан бу ўринда Наршахийнинг Бухоро воҳасининг обод этилиши ҳақидаги яна бир маълумотини бухоролик дўстларимиз диққатига ҳавола қилмоқчимиз. «Бухоро тарихи» китобида шаҳар атрофида қад кўтарган айрим қишлоқлар тўғрисида сўз юритилганида улардан Вардона, Варахша, Пойканд, Ромуш ва Ромитан каби йирик қишлоқлар «Бухородан қадимийроқдир»⁹, деб таъкидланади. Наршахийнинг ёзишича Вардона катта қишлоқ бўлиб, куҳандиз (арк)га, катта ва мустаҳкам ҳисор (ички шаҳар)га эга бўлган. У қадим вақтлардан подшоҳларнинг турар жойлари бўлган. Вардона Бухоро шаҳридан қадимроқ барпо бўлган. Уни Сосонийлар сулоласи шаҳзодаларидан бўлган Шопур—Хусрав I (531—578) бино қилган у Туркистоннинг чегарасида жойлашган¹⁰. Вардонанинг харобалари тепа шаклида бизнинг давримизгача сақланган. Ҳозирги вақтда у Кўрғон Вардонзе номи билан машҳур. Шундай қилиб, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида «Бухородан қадимроқ» деб тилга олинган Вардона қалъасининг бино қилиниши даври ҳам милодий VI асрга тўғри келмоқда.

Китобда қайд этилишича Вардонадан ташқари, Ва-

⁸ Ўша асар. 16—17-бетлар.

⁹ Ўша асар. 22—25-бетлар.

¹⁰ Ўша асар. 22—23 ва 95-бетлар.

рахша билан Пойканд ҳам подшоҳларнинг қароргоҳи бўлган. «Подшоҳ турадиган катта қишлоқ Бойканд — Пойканд эди. Шаҳар «Қалаи Дабусий — «Дабусий қалъаси» бўлиб, шаҳар деб шунини айтар эдилар». Шунингдек, «баъзи китобларда Ромитани «Бухоро деб атаганлар» деган маълумот ҳам келтирилади. «Бу қишлоқ қадим вақтларда подшоҳларнинг турар жойлари бўлган. Кейинроқ эса Бухоро шаҳри бино бўлганидан кейин, подшоҳлар қиш фаслидагина бу қишлоқда турадиган бўлганлар. Бу ерлар Ислоом давлатига ўтганда ҳам шундай бўлиб турган», деб таърифланади.¹¹ Наршахийнинг бу маълумотлари таҳлил қилинар экан, эҳтимол қўрғони Ромитан қадимда ҳақиқатдан ҳам Бухоро деб юритилгандир деган фикр туғилиши табиийдир.

Хуллас, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли аса-рида Бухоро шаҳарининг ёши ҳақида қайд этилган саналар, шунингдек, Бухоро вилоятида Бухородан қадимроқ деб тилга олинган Вардона, Пойканд, Ромитан, Варахша ва Ромуш каби йирик қишлоқлар қачон ва ким томонидан бино қилингани тўғрисида анча-мунча қиз-қарли маълумотлар келитирилса-да, аммо уларга берилган тафсилотларнинг аксарияти ривоятларга асосланган, бири иккинчисига эид. Шубҳасиз, биз бу ўринда Бухоронинг X аср муаррихи ахборотларини шубҳа остига олиб, асар қимматини камситмоқчи эмасмиз. Чунки Наршахий ва унинг таржимонлари Абу Наср Қубовий ҳамда Муҳаммад ибн Зуфарлар, гарчи воқеаларнинг тадрижий ривожини ҳолисона тўғри талқин этсалар-да, аммо ўзларидан бир неча минг йил муқаддам содир бўлган тарих тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмаганлар. Бу шубҳасиз, албатта. Шу боисдан Бухоронинг қадимги тарихини баён этишда улар ўз замонларида халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган ривоят ва афсоналарни асос қилиб олганлар ва улардан далил сифатида кенг фойдаланганлар.

Шу тариқа Бухоронинг ёши ҳақида «Бухоро тарихи» китобида келтирилган барча маълумотлар белгилан олинди. Эндиликда уларнинг воқеликка қанчалик яқин эканини аниқлаш лозим эди. Бунинг учун аввало Бухоронинг осориатиқаларини кенг кўламда ўрганиш лозим эди. Ҳолбуки, «Бухоро тарихи»да таъриф этилган кўҳна арк — куҳандиз ҳам, шаҳристон ҳам, шунингдек «Бухородан қадимроқ» деб тасвирланган Вардона, Пойканд, Варахша, Ромитан ва Ромуш харобалари тепа

¹¹ Ўша асар. 27-бет.

шаклида бизнинг замонамизгача етиб келган. Қўҳна тарихнинг бу обидалари бағрида, шубҳасиз, Бухоронинг узоқ ва яқин ўтмишининг излари жуда яхши сақланган. Бу ёдгорликларни тадқиқ этиш узоқ йиллар давомида фанда ечилмай келган бухороликларнинг орзусига айланган Бухоронинг ёши масаласига ойдинлик киритиши муқаррар эди.

АРХЕОЛОГИК ҚУЗАТИШЛАР, ҚАЗИШЛАР ВА ИЗЛАНИШЛАР

«Бухоронинг ёши нечада?» деган жумбоқни ечиш учун кенг қўламда тадқиқотлар олиб бориш, бевосита шаҳар ҳудудининг ўзида археологик қазинишлар ўтказиш лозим эди. Чунки илк бор қад кўтарган ўзининг қадимий жойидан бир неча бор силжиган Самарқанд, Тошкент ва Қарши шаҳарларидан фарқли ўлароқ, Бухоро бир қатор тарихий фожеаларни бошидан кечирган, ҳатто 1220 йилда Чингизхон қўшинлари томонидан баътамом ер билан яқсон қилиб ташланган бўлса-да, вақт ўтиши билан айни аввалги ўрнида худди Хумо қуши каби қад ростлади. Шаҳарнинг мана шундай қисмати оқибатида унинг остида қалли маданий қатлам ҳосил бўлган. Асрлар оша унинг бағрида сақланиб келаётган бу қатлам қаъридаги моддий-маданият қолдиқлари эса тадқиқотчилар учун Бухоронинг узоқ ўтмишини ёритиб, унинг ёши ҳақидаги муаммони ечиб берадиган жуда бой ва ягона тарихий манбага айланган.

Бу тарихий шаҳар рўйи замини остидаги маданий қатламларни очиб, унинг қадимий моддий-маданият изларини ўрганишга бўлган қизиқиш тадқиқотчилар ўртасида қанчалик ортиб бормасин, унинг остки қатламларини қазиб, тадқиқ этишга ҳар ким ҳам муяссар бўлавермади. Аввало Бухоронинг қадимги қисми ҳисобланган эски маҳаллаларда зич жойлашган аҳоли турар жойлари ва тарихий обидалар кенг қўламда археологик қазинишларни амалга ошириш учун имкон бермади. Қолаверса қазиб очилган участкаларда ерости сизот сувларининг интенсив кўтарилиши унинг остки қатламларини кавлаб очишга тўсқинлик қилди.

Бухорода дастлабки археологик тадқиқотлар ўттизинчи йиллардаёқ бошланган эди. Ўша пайтдаги қазинишлари шаҳардаги айрим монументал меъморий обидаларни тадқиқ қилиш, уларни таъмирлаш билан боғлиқ эди. Ўша вақтларда Мағоки Атторий масжиди яқинида қазинишлар олиб борган тадқиқотчи В. А. Шишкин

ҳам, сўнгра 50-йилларда Минораи Калон пойдеворини қазиб очган археолог С. Н. Юренев ҳан ерости сувларини булоқдек қайнаб чиқиши оқибатида шаҳарнинг қадимги саҳнигача кавлаб етолмаган эдилар.

Ўзбекистон ҳудудида шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва шаҳар маданиятининг шаклланиб, ривожланиши тарихини ўрганиш муносабати билан 60-йилларнинг охирига келиб академик Я. Ғуломов раҳбарлигида махсус археологик экспедиция ташкил этилди. У Бухоро шаҳри ҳудудида ҳам кўп йилларга мўлжалланган мунтазам археологик қазиниш ишларини уюштирди. Даставвал 1970—1974 йилларда, сўнгра 1977—1980 йилларда Бухоронинг эски шаҳар қисмидаги бир неча жойда кенг кўламда археологик қазинишмалар ўтказилди. Бу вақтда замонавий техника воситалари билан қуролланган археологлар гуруҳи янги усул ишлаб чиқишди. Эндиликда, одатдагидек майда қудуқлар эмас, аксинча катта ер майдонларида сурункасига қазинишмалар амалга ошириладиган бўлди. Аҳоли зич жойлашган бугунги Бухорода қазинишмалар учун очиқ майдонлар излаб топиш ҳам осон кўчмади. Ниҳоят, сайёҳларга ҳам яхши таниш бўлган обидалар — музей қўриқхона «Зиндон», Масжиди Калон ва Мираб мадрасаси, Тоқи Заргарон ва Абдуллахон тими ўртасида жойлашган майдонлар, 11—13 гектарга тенг қадимий Шаҳристон ҳамда Арkning ялангликдан иборат шарқий қисми маъқул топилди.

Бу участкаларда юқори аралаш қатламлар қудратли экскаваторлар ёрдамида, осткиси эса фақат белкуррак ва кетмонлар воситасида — қўлда қарийб 20 метр чуқурликда бир неча улкан хандақлар қазилди, сизиб чиққан ерости сувлари насослар ёрдамида сўриб олинди. Хандақларнинг лаблари айрим участкаларда ўпирилиб, минглаб тонна тупроқ қазинишма майдонларини босиб қолишига қарамай, деярли ҳамма қазинишма участкаларида биз Бухоронинг ботқоқлик устида ҳосил бўлган қадимги рўйизаминигача қазиб очишга мурасар бўлдик. Асрлар давомида Бухоронинг баъзи жойларида 14 м, баъзиларида эса 20 м ли қалин маданий қатлам вужудга келгани аниқланди. Ундан топилган хилма-хил археологик топилмалар шаҳар ҳаётининг турли тарихий даврларига мансуб бўлиб, улар шаҳарнинг пайдо бўлишидан то асримизнинг бошларигача бўлган тадрижий тараққиётини намойиш этар эди.

Бухоро ва унинг вилояти бўйлаб археологик обидаларни тадқиқ қилиб, ўлканинг қадимги тарихи зарварақларини тиклашда Я. Ғ. Ғуломов, А. Р. Муҳаммад-

жонов, В. А. Шишкин, В. А. Нильсен, А. Асқаров, У. Исломов, М. Р. Қосимов, Х. Мухамедов, С. Сулаймонов, И. Ахроров, Т. Мирсоатов, О. В. Обельченко, С. К. Кабанов, В. Д. Жуков, Г. В. Шишкина, В. А. Булатова, В. И. Спришевский, Н. Б. Немцева, Х. Дуке, Ж. К. Мирзаахмедов, П. Валиев, Г. Дадабоев, У. Олимов, Ш. Т. Одилов, Г. Л. Семенов, Е. Г. Некрасова ва бошқаларнинг ҳиссаси айниқса катта бўлди.

Бухоро ва унинг атрофида йиллар давомида мутасил олиб борилган археологик тадқиқотлар ўз самарасини берди. Улканнинг қадимги табиати, аҳолиси ва унинг яратган ўзига хос маданияти, ўзлаштирилиб, обод этилиши ҳамда унда ибтидоий қорвачилиқ ва деҳқончилик ҳўжалиқларининг шаклланиши, шунингдек катта-кичик қишлоқ ва шаҳарларнинг пайдо бўлиши тарихига онд бой фактик маълумотлар тўпланди. Шубҳасиз, улар Бухоро шаҳарининг пайдо бўлиши тарихининг гина эмас, балки Зарафшон водийсида урбанизация жараёнининг вужудга келиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

АМУДАРЕГА ҚУЙИЛГАН ҚАДИМИЙ ЗАРАФШОН

Қадимда Мисрни «Нилнинг хадяси» деганларидек, Бухоро воҳасини ҳам Зарафшон дарёсининг инъоми деса бўлади. Чунки дарё адоғида жойлашган бу ўлканинг ўзи, авваламбор, Зарафшоннинг минг йиллар давомида оқизиб келган майда лойқа ётқизиқлари туфайли вужудга келган. Унинг тошқинларидан ҳосил бўлган сон-саноксиз ирмоқлар, кўл ва кўлмаклар эса воҳа табиатининг шаклланиши ва ўзлаштирилиб, обод этилишида муҳим восита ҳисобланган.

Маълумки, музликлар даври тугаб, об-ҳаво иллий бошлагач, Туркистон, Ҳисор ва Зарафшон тоғ тизмаларининг кифтини қоплаб ётган қалин музликлар, абадий қорликлар эриб, улардан ҳосил бўлган улкан тошқинлар Зарафшон дарёси бўйлаб ниҳоятда ҳайқириб оққан. Унинг ўша замонлардаги ҳайқирган тошқинлари, шубҳасиз афсоналарда тасвирланган машҳур «Нух тўфони»ни эслатган. Ўша замонларда Зарафшон ўз водийсида ниҳоятда кенг майдон бўйлаб ёйилиб оққан. Унинг ўнг қирғоғи ҳозирги Самарқанд вилоятидаги Пойариқ ва Хатирчининг адирларини, сўл қирғоғи эса Пастдарғом ва Каттақўрғон қирларини юшиб ўтган. Бу катта оқимнинг бирор томчиси ҳам Зарафшон водийсининг юқори ва ўрта қисмларида на деҳқончилик ва на обо-

дончилик учун сарф бўлмай, у ҳозирги Навоий шаҳри яқинида тор Хазора дарбандини ёриб ўтиб, конуссимон шаклда Бухоро воҳасига оқиб кирган. Бухоро воҳасида у қадимги Хитфар (Вобкентдарё), Рудизар (Шаҳруд), Қоракўлдарё, Моҳондарё ва Тайқир каби бир нечта тармоқлар ҳосил қилиб, бутун воҳа бўйлаб ёйилиб оққан. Уша замонларда ҳозирги Бухоро вилоятининг водий қисми Зарафшоннинг тошқин сувларидан ҳосил бўлган кўл ва ботқоқликлардан иборат бўлиб, улар қалин бутазор, чакалакзор ва тўқайзорлар билан қопланган.

Бухоро воҳасининг бу қадимий табиий манзараси Х асрда яшаган вобкентлик тарихчи Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида қуйидагича тасвирланади: «Ҳозирда Бухоро (ўрнашган) бу мавзе, (илгари) ботқоқлик бўлиб, — деб тарифланган китобда — унинг баъзи ерларини тўқайзор, дарахтзор ва кўкаламзорлар ташкил этган. Айрим жойлари эса шундай бўлганки, бирон ҳайвон ҳам оёқ қўйишга жой топа олмаган. Бунинг сабаби шуки, Самарқанд томондаги вилоятлар тоғларида қор эриб, суви (оқиб келиб) ўша жойга йиғилиб ётар эди.

Самарқанд томонида бир катта дарё борки, уни «Руди Мосаф» — «Мосаф дарёси» деб атайдилар. Бу дарёга кўп сув йиғилган, у бир талай ерларни ювиб — ўпириб, кўп лойқаларни суриб келган ва натижада, бу ботқоқликлар тўлиб қолган. Сув кўп оқиб кела берди, лойқаларни то Битик ва Фаробгача суриб келтира берди. Сўнг сув (тошиб келиши) тўхтади, Бухоро ўрнашган жой (аста-секин) тўлиб текис ерга айланди ва шундай қилиб, у катта дарё Сугд ва бу (лойқалар билан) тўлган мавзе Бухоро бўлиб қолди».¹²

Айни ўша замонларда ҳозирги Қоракўл ва Олот туманлари ўрнида улкан кўл бўлиб, унга бир томондан Қашқадарёнинг иккинчи томондан Қоракўлдарё орқали Зарафшон дарёсининг сувлари қишин-ёзин муттасил қуйилиб турган. Ўрта аср ёзма манбаларида бу кўл «Бухайраин Сомжан», яъни Сомжан денгизи, «Баҳр ул-Бухоро», яъни Бухоро денгизи, «Боргини Фарроҳ» — Кенг ҳовуз, «Мовозан Бойканд», яъни Бойканд яқинидаги кўл каби бир неча атамалар билан тилга олинади. Турклар уни «Денгиз» ёки «Қоракўл» деб юритишган. Бу кўлнинг узунлиги ҳам, кенглиги ҳам 20 фарсанг,

¹² Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1966. 15-бет.

яъни 120—140 км га тенг бўлган. Бухоро денгизи ва Бойкандкўл номлари билан шуҳрат топган бу кўлнинг шимолний қирғоғи Шибурдон ота баландликларига туташиб кетган Замонбобо адирликлари, жанубийси Денгиз кўлининг жанубий соҳиллари, шарқийси Пойканд — Тайқир қирлари орқали Қарши даштига ва ғарбий қирғоғи эса, Олот текисликлари орқали Урганжий даштига — Қизил қумга бориб туташган. Муҳаммад Наршахийнинг ёзишича, бу кўл сув жониворларига ниҳоятда бой бўлиб, бутун Хуросон музофотида бу ердагидек кўп миқдорда парранда ва балиқлар тугилмаган.¹³

Голоцен даврида, яъни милoddан аввалги XII—X минг йилликда тектоник ҳаракатлар оқибатида Пойканд — Қорақўл массиви бирмунча кўтарилади. Натижада Зарафшоннинг ҳайқириб оққан қадимий оқими Бухоро воҳасида дамланиб, ҳозирги Яккатут яқинида Мохондарё ва Гужайли ўзанлари бўйлаб у Чуқуркўл, Мохонкўл, Ўртақўл, Чандиркўл, Замонбобо, Кичиктузкон, Каттатузкон, Лўхли, Оғачуюк, Кандирли, Қайиқли, Қурбонбой, Раҳматбобо, Кичикпорсон, Каттапорсон ва Эчкиқирон каби бир қанча кўллар занжирини ҳосил қилади, сўнгра 150 км масофада бутун Урганжий даштини кесиб ўтиб, Оқрабод ва Нарғизқалъа деган жойларда Амударёга бориб қуйилади. Қадимда Зарафшонни Амударё билан туташтирган Мохондарёнинг сувсизликдан кейинчалик қуриб қолган кўҳна ўзанлари ҳозирги вақтда тамоман қуриқ ва усти пўрсиқ шўр ҳамда атрофи юлғун босган бу кўллар орасида деярли билинмай кетган бўлса-да, аммо чўл бағрида, хусусан, барханлар остида жуда яхши сақланган. Баъзи жойларда унинг кенглиги 30 м чуқурлиги эса 1,5—2 м га боради. Мохондарёнинг ўзанларидан бири Амударёнинг ўнг қирғоғига жойлашган. У XI—XII аср ёдгорлиги Нарғиз қалъа яқинида тўртта арнага ажралиб, дельта ҳосил қилади ва чуқур ҳамда кенг жарликлар орқали Амударёга бориб туташади. Буни маҳаллий аҳоли «сувлот»¹⁴ деб атайдди. Улардан биринчиси Охур сувлот, иккинчиси Жилгинди сувлот ёки Юлғунли сувлот, учинчиси Шўр сувлот ёки Ойхон сувлот, тўртинчиси Сувли сувлот ёки Диги сувлот номлари билан машҳур. Бу сувлотларнинг эни 75—125 м чуқурлиги 15—20 м га тенг.

¹³ Ўша асар. 25-бет.

¹⁴ Дарё соҳили бўйлаб тошқин сувлардан ҳосил бўлган кўл ва кўлчаларни маҳаллий аҳоли «сувлот» номи билан аташади. Чупки бу кўлчалардан қўй отарлари сувлаган — сугорилган.

Мохондарёнинг бир ўзани Наргиз қалъадан 18 км жунуби-шарқда жойлашган Оқрабод мавзеи яқинида Шўрётқ, Сарбой, Поянда, Қум сулот ва Жар сулот каби бешта тармоққа бўлиниб, у ҳам Амударёга бир-лашади.

Шубҳасиз Моҳондарёнинг кучли оқимлари натижа-сида Амударёнинг баланд ва мустаҳкам қирғоқлари ювилиб, ҳосил бўлган бундай чуқур ва кенг жарликлар қачонлардир узоқ ўтмишда Зарафшон сувларининг Жай-хунга томон қанчалик шиддат билан оққанлигидан гу-воҳлик берибгина қолмасдан, балки бу икки дарё ало-қаларининг қадимги нишони — осорнатиқасига айлан-ган.

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОДИЙСИДА ИБТИДОИЙ МАДАНИЯТ ИЗЛАРИ

Асримизнинг 50—60-йилларида Зарафшон водийсида, хусусан унинг қуйи қисмида кенг кўламда ўтказилган археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, бу ўлка ва уни тўрт томондан ўраб турган даштликнинг табиий-географик шароити қадим замонлардан бошлабоқ иб-тидоий одамлар яшаши учун жуда қулай бўлган. Топи-либ, текширилган тош асри ёдгорликлари, қайд этилган сон-саноқсиз тош қуроллардан иборат топилмаларнинг географияси шунини кўрсатадики, ўта узоқ ўтмишда одам-лар асосан тоғ ён бағирлари, сой жарликларининг ёқа-лари ҳамда тоғ этакларида ер қобиғининг тектоник ёриг-ларидан қайнаб чиққан булоқлар атрофида яшаганлар. Чунки бундай жойларнинг табиати, хусусан ҳайвонот дунёси ниҳоятда бой бўлиб, овчилик учун қулай бўлган. Қазиб, ўрганилган ўрта палеолит (Ўрта тош асри — милоддан аввалги 150—40 минг йиллик) ёдгорликлари-нинг маданий қатламларида қайд этилган турли хил ёввойи ҳайвон суяклари қолдиқларига қараганда ўша даврларда Зарафшон водийсида фил, қўнғир айиқ, сиртлон (гиена), тур (ёввойи буқа), булон (буғу), қу-лон (ёввойи эшак), тоғ эчкиси, Осиё муфлони (архар), ёввойи буқа ва бошқа хил ов ҳайвонлари ҳамда турли-туман паррандалар яшаган. Шу сабабли жуда қадим замонлардан бошлаб бу ўлка тош асри ибтидоий ов-чиларининг диққат-эътиборини ўзига жалб қилган. Шу-нинг учун ҳам тош даврининг ибтидоий маданият из-лари кўпроқ Бухоро воҳасининг шарқий томонида Қо-ратов ва Зарафшон тизмаларининг этакларида топилиб, ўрганилди. Водий бўйлаб қайд этилган Омонқўтон, Гўр-

дара, Самарқанд, Қўтирбулоқ, Зирабулоқ, Учтут, Воуш, Ижонд ва бошқа ўрта полеолит даврининг маконлари бунинг ёрқин далилидир.

Зарафшон водийсининг тоғлик ҳудудлари ибтидоий одамларнинг яшаши учун қулай овлоқ жойлар бўлибгина қолмасдан, балки ўша даврнинг тирикчилик воситаси — тош қуроллари ясашда асосий хомашё манбаи ҳисобланган. Тадқиқотчи Х. Муҳамедов томонидан 1958 йилда Навоий шаҳридан 22—25 км шимоли-шарқда топилиб, аввал М. Р. Қосимов, сўнгра Т. Мирсоатовлар ўрганган Учтут Ўрта палеолит даври макони ва тош қуроллари ясаш устахонаси тош даврининг нодир обидаларидан ҳисобланади. Хомашё Қоратоғнинг чақмоқ тошли яланғоч кифти ва ёнбағирларидан, даставвал тоғ тизмаларидан синдириб, сўнгра кавлаб олинган. Тоғ ёнбағри ва макон теvarак-атрофларида сочилиб ётган сон-саноқсиз чақмоқтош бўлаклари, ярим ишлов берилган хомакни ҳамда турли тош қуроллар қадимги кончи қуролсозларнинг меҳнат фаолияти изларидан далолат беради. Тош қуроллари орасида ҳар хил найзасимон, пичоқсимон тош парраклари, кескич ва санчқилар ҳамда кўплаб тош учириндилари кўзга ташланади. Қўнғир ва кулранг чақмоқ тошлардан ясалган қуролларнинг аксарияти тошга ишлов бериш ва қурол ясаш техникаси жиҳатидан Зирабулоқ, Қўтирбулоқ, Омонқўтон каби мустье даври маконларидан топилган тош қуролларга ўхшаб кетади. Учтут ёдгорлиги давр жиҳатидан кўп қатламли бўлиб, остки қатламлари мустье, юқори палеолит ва мезолит аврларига, устки қатламлари эса неолит — янги тош даврига мансубдир. Шундай қилиб, Зарафшон водийси бўйлаб топилиб тадқиқ этилган ўндан ортиқ тош асри ёдгорликлари бу ўлкада одамлар қадим замонлардан бошлаб яшаб келганидан гувоҳлик берса, Учтут макони ва чақмоқ тош бўлаклари қазиб олинган тош кони ва қуролсозлик устахонаси Бухоронинг шарқий ҳудудлари ибтидоий овчиларининг меҳнат қуроллари ясашда чақмоқтош бўлаклари билан таъминлаб турадиган хомашё манбаи бўлган экан, деган хулосага келиш мумкин.

Бухоро воҳасининг шимол ва шимоли-шарқ томонлардан ўраб турадиган Қўлжўктов, Сувсизтов, Оқтоғ ва Қоратоғ ёнбағирларидан оқиб тушган ката-кичик сойларнинг қадимги қўриқ ўзанлари адоқлари маҳаллий аҳоли ўртасида Эчкиликқум, Дашти Урганжий қомлари билан шўхрат топган. Қизилқум бўйлаб ёғин-сочинлардан

ҳосил бўлган сон-саноқсиз қоқлар¹⁵ атрофида, шунингдек Вобкентдарё, Мохондарё, Гужайли ва Гурдуш ўзанининг қадимги дельталаридаги ёйилмаларнинг тақирлари устида ҳар томонда сочилиб ётган мезолит (мил. авв. XII—VII минг йиллик) ва неолит (мил. авв. V—III минг йиллик) даврларининг микролит (майда тош) қуролларига қараб фикр юритилса, Бухоро воҳасида мезолит ҳамда неолит даврларидан бошлаб ҳаёт анча гавжумлашганлигини билиш мумкин. Шубҳасиз, микролит қуроллар беҳад сочилиб ётган ерлар ибтидоий овчи ва балиқчи қабилалар яшаган макон ва манзилгоҳларининг ўрни бўлиб, афсуски бу узоқ ўтмиш ёдгорликларининг маданий қатламлари асрлар ўтиши билан шамол эрозияси натижасида емирилиб кўҳна тураржойларнинг аксариятидан ному нишон қолмаган.

КАТТАТУЗҚОННИНГ НЕОЛИТ ДАВРИ ОВЧИ ВА БАЛИҚЧИЛАРИ ДАРВОЗАҚИРЛИҚЛАР ЧАЙЛАСИ

Маълумки, 50—60-йилларда Я. Ғуломов раҳбарлигида маҳсус археологик экспедиция қачонлардир Зарафшон сувларини Амударёга элтган Мохондарё, Гужайли ва Гурдушларнинг қуриб қолган қадимги ўзани бўйлаб кенг кўламда археологик тадқиқотлар ўтказди. Уша йилларда топиб, текширилган қатор археологик ёдгорликлар туфайли бу қуруқ ўзанлар бўйлаб Зарафшон сувларининг хайқириб Амударёга томон оққан, сўнгра аста-секин сусайиб, оқишдан тўхтаб қолган ва ниҳоят сувсизликдан улар қуриб қолган даврлари аниқланди. Шу билан бирга, бу кўҳна ўзанлар ҳавзасига милоддан аввалги V—III минг йилликларда овчи ва балиқчи қабилалар келиб ўрнашгани ва улар яратган ўзига ҳос маданият излари топиб ўрганилди.

1960—1963 йиллар давомида Гужайли бўйлаб Кичиктузкен атрофида 3, Каттаузкон 35, Мохондарё бўйлаб Лўхликўл ва Эчкиқирон атрофларида 2 ҳамда Пойканднинг жанубида Қашқадарёнинг қадимги қуруқ ўзани бўйлаб 11 жойда неолит даврига мансуб ёдгорликларининг қолдиқлари топиб текширилди.¹⁶

¹⁵ Данилларда қор ва ёмғир сувлари жилғасидан ҳосил бўлган кенг, лекин саёз кўллар, яъни халқобларни чорвадор аҳоли «қоқ» номи билан атайдди.

¹⁶ Ғуломов Я. Ғ., Исмолов У., Асқаров А. Ибтидоий маданият ва Зарафшон этакларида сўғориладиган деҳқончиликнинг вужудга келиши. Тошкент, 1966. 21—62-бетлар.

Қайд этилган ва қазиланган олиб борилган қатор ёдгорликларнинг жойлашган ўринлари ва улардан топилган турли хилдаги ашёвий топилмаларга қараганда, ҳозирги Қорақўл туманидаги Саёт қишлоғи ерлари («Тошкент» ва «Пайкент» қишлоқ жамоалари пайкаллари) ҳамда Замонбободан шимоли-ғарб ва ғарбда Амударёгача туташиб кетган Гужайли ва Моҳондарё ҳавзалари (бу кенг майдон шарқда — Замонбобо, Кичиктузкон ва Каттатузкон, шимолда — Газов, Одилқудуқ, Учбош, Қурбонбой, Раҳматбобо ва Эчкиқирон, жанубда — Каптарниқуми, ғарбда — Оқрабод, Нарғизқалъа ва Хатар деган жойлар билан чегараланади) милоддан аввалги V—III минг йилликларда Зарафшон водийси қуйи оқимидаги энг хушманзара ва гавжум жойлардан бири бўлган. Ҳозирги кунда сувсиз, қуруқ ўзанлар, туз босган шўрликлар ҳамда оғир қумлик ва текис тақирликлар билан қопланган дашт манзарасидан мутлақо фарқ қилган бу қадимги воҳа ўша замонларда ниҳоятда серсув бўлиб, табиат дунёси ҳам жуда бой бўлган. Воҳа ва унинг теварак-атрофи қалин бутазор, чангалзор, жийдазор, лўх-кўгай ва тўқайзорлар ҳамда уларга туташиб кетган поёнсиз даштлик ва қумликлардан иборат яйловлар бўлган. Моҳондарё ва Гужайли тошқинларидан ҳосил бўлган кўл ва ботқоқликлар ва қалин чангалзорлар турли хил жониворларга сероб бўлган. Дарёвот ва кўл ёқаларидаги сувлотлар теварак-атрофи турли ёввойи ҳайвон подалари тўпланиб сувлайдиган овлоқ ўтлоқлардан иборат бўлган.

Ҳозирда оғир барханли қумликлар билан қопланган бу ўлканинг бундан 6—7 минг йил муқаддам табиий шароити қулай бўлганлиги сабабли бу ерларда Бухоро ва Қорақўлнинг энг қадимий аҳолиси яшаган. Бу аҳоли на чорвачилик, на деҳқончилик касб этишини билмай, фақат овчилик ва балиқчилик билан кун кечирган. Бухоро — Қорақўлнинг бу қадимги овчи-балиқчилари чакалзорлардан устун, сарров, тўсин ва синчбоп дарахтлар қирқиб, тўқайзорлардан қамшлар ўриб, дарё бўйлари ва кўл соҳилларида улкан чайлалар бино қилганлар ва уларда катта патриархал оила бўлиб яшаганлар. Бундай чайлаларнинг қолдиқлари У. Исломов томонидан 1961—1963 йилларда Қорақўл тумани марказидан 40 км шимоли-ғарбда Каттатузконнинг шимолий соҳилидаги Дарвозақир деган жойда топиб текширилди.

Қуйи Зарафшонда қайд этилган 40 дан ортиқ неолит ёдгорликларидан фақат иккитасидагина маданий қатламлар сақланиб қолган холос. Бошқаларида қатлам-

лар шамол эрозияси оқибатида нураб битган. Дарвозақир-I ва Дарвозақир-II ёдгорликларида олиб борилган қазилардан маълум бўлишича, маданий қатламлар тоза кўча қум қаватлари билан алоҳида-алоҳида ажралиб турган тўрт лойқа ётқизиқлар устида ҳосил бўлган. Ҳар бир қатламни синчиклаб ўрганиш билан авваламбор, Гужайли оқимининг қадимги ҳолати ва Каттатузкон кўлидаги сув сатҳида содир бўлган ўзгаришлар, қолаверса бу сув манбаи билан чамбарчасть боғлиқ бўлган қадимий овчи балиқчиларнинг ҳаёти ва улар яратган ўзига хос ибтидоий маданиятнинг кўп томонлари аниқлаб олинди.

Каттатузкон соҳилида тақир устида ҳосил бўлган Дарвозақир-I маконининг учта маданий қатламлари уч қават тоза ва зич қум қатламлари билан қопланган. Қатламларнинг бундай ҳолати шубҳасиз неолит даврида Каттатузконда сув сатҳи бир хилда бўлмай, балки у доимо ўзгариб турганидан далолат беради. Фикримизча, ҳар бир маданий қатлам устидаги тоза қум қатламини Каттатузконнинг суви батамом қуриб, ёки ниҳоятда пасайиб кетиши оқибатида балиқчилар ўз маконларидан кўчиб кетган вақтларида шамол учуриб келтирган кўча қумликлардан ҳосил бўлган. Қум қаватлари билан алмашиб турган маданий қатламларга қараб ҳукм чиқарганда, неолит даврида дарвозақирликлар ўз маконларини уч марта ташлаб кетганлар, сўнгра яна ўз жойларига қайтганлар.

Дарвозақир-I маконида қазилмалар олиб борилган вақтда унинг саҳнидан тўғри бурчакли тўртбурчак шаклидаги чайла ўрни аниқланди. Чайланинг катталиги 7x11,6 м, саҳни 81,5 кв мга тенг. Синчкори бу иморатнинг гирдини белгилаб, тарҳини аниқлашда тақир бетида сақланиб қолган устун ва синчлар учун ўйилган чуқурчалар жуда қўл келди. Чайла саҳнининг икки ва тўрт бурчагида эса тўртта устунлар ўрнатилган каттароқ чуқурчалар, гирди бўйлаб синчлар учун қавланган кичикроқ чуқурчалар тақир устида жуда яхши сақланган. Чуқурчалар ўрнининг мутаносиблиги чайланинг олти устунга, тўртбурчак ва томи тўрт томонга нишаб қилиб ёпилганини белгилаб берди. Чайланинг эшиги шарқ томонда бўлиб, у қўл томонга қараган.

Чайла ташқарисида ёнғиндан бир мунча қизарган бир нечта ўчоқ ўринлари қум остида қолиб кетган. Ўчоқлар атрофида ҳамда чайла ичида оқ, сариғимтир-оқ ҳамда қизғиш-қўнғир рангли чақмоқ тошлардан ясалган қуроллар, сопол идишлар бўлаклари, ов қилиб

истеъмол этилган балиқ, парранда ва турли хил ёввойи ҳайвонлар суякларини сочилиб ётарди. Тош қурооллар орасида ўқ-ёй пайконлари, камон ўқлари ва ўроқ дасталари ясашда ишлатиладиган ўроқрандалар, ҳайвон терисини ишлаш, ошлаш ва улардан кийим-бош, ёпинчиқ, тўшак ҳамда чориқлар тикишда кенг фойдаланиладиган пичоқсимон кескичлар, турли хил қирғичлар, тешгич ва сўзанлар, синган сопол идишларни чегалашда мунчоқ ва маржонларни тешишда ишлатиладиган пармачалар, кошо (нефрит) тошдан ясалган пона ва болтачалар ҳамда ўроқ тишларининг қадамалари, кўпдан-кўп майда тош ўчиринди ва бўлакчалари бор эди. Ҳар бир тош қуроли қандай асбоб сифатида ишлатилганини аниқлаш учун У. Исломов томонидан минглаб топилмалар икки кўзли бинокулярли микроскоп остига қўйилиб, уларнинг тигларида билинар-билинимас сақланиб қолган иш жараёнининг излари синчиклаб тадқиқ этилди.

Топилмалар орасида сопол идиш бўлаклари ниҳоятда кўп бўлиб, аксариятининг сиртига ботирма чизиқли нақшлар тортилган. Нақшлар ҳам ўзига хос ва анча-мунча бой. Улар горизонтал, тик, диагонал тортилган тўлқинсимон ва қўш чизиқли, учбурчак, ромба, трапеция, бошоқсимон тароқсимон ва бошқа хил шакллардан иборат. Сопол идишларнинг туби тухумсимон ёки думалоқ шаклда ишланган. Улар махсус чуқурчага ёки қумлик устига ўрнатиш, шунингдек қозиқ ёки чайла устунларига осиб қўйишга мўлжалланган. Сопол идишлар 3—4 литр ҳажмда суюқлик элитадиган хўқача, хурмача, қозон ва товоқлардан иборат. Уларда шубҳасиз, овланган балиқ, парранда ёки турли хил ёввойи ҳайвонлар гўштларидан шўрва қайнатиб, истеъмол қилингани эҳтимолдан узоқ эмас, албатта. Қизиғи шундаки, Каттатузкон атрофида ҳамда Дарвозақирда топиб, ўрганилган сопол идишлар ва уларнинг сернақш бўлаклари Зарафшон водийсида касб этилган илк кулолчиликнинг маҳсули ҳисобланади. Чунки неолит давригача бу ўлкада хали сополсозлик кашф этилмаган эди.

Археологик топилмаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, неолит даврида Каттатузкон соҳилларида Дарвозақир-I—II маконларида истиқомат қилган қадимги аҳолининг иқтисодий ҳаётида овчилик, хусусан балиқ ови ҳўжалик юритишнинг асосий манбаи бўлган. Бу ҳўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган микролит тош қурооллар ясаш технологияси юқори даражада бўлиб, ҳатто улар тошни пармалаш, хирпалаб тиг чиқариш,

микролит қадамаларни дасталарга ўтқазиб, ўроқ, пи-
чоқ, арра каби махсус қуроллар ясаш техникасини му-
каммал билганлар.

Хуллас Қуйи Зарафшон ва Қашқадарё этакларида
Дарвозақир-I—II, Катта, Кичиктузконлар, Эчкиқирон,
Каптарниқуми, Қоронғишўр, Қизилқир, Пойканд, Қум-
султон ва бошқа кўпгина ёдгорликлардан топилган ашё-
вий қолдиқларни чуқур ўрганиш; Қорақалпоғистон, Қо-
зоғистон, Уралбўйи ва бошқа жойлардан топиб тадқиқ
этилган неолит даври ёдгорликлари топилмалари билан
қиёслаш натижасида шу нарса маълум бўлдики, Кат-
татузкон соҳилларида яшаган қадимги овчи-балиқчи
аҳолидан сақланиб қолган моддий маданият излари қа-
димги Хоразм тупроғида Амударё этакларида С. П. Тол-
стов томонидан кашф этилиб, ўрганилган машҳур «Қал-
таминорликлар маданияти»га мансуб бўлиб, улар ми-
лoddан аввалги IV—III минг йилликлар билан сана-
лади.

УЧТУТНИНГ ИБТИДОЙ КОНЧИЛАРИ ВА СЎНГИ ТОШ ДАВРИ ШАХТАСИ

Қуйи Зарафшонда ибтидоий маданият излари тас-
вирланар экан, унинг асоси ҳисобланган тош қуроллар
ясаш техникасини юқори сифатли хомашё — чақмоқ-
тошлар билан асрлар давомида таъминлаб турган кўҳна
тош конлари — «сангбур»лар ҳамда улардан керакли
миқдорида хомашёни қазиб олиб, қуролсозларга мут-
тасил етказиб берган қадимги кончилар фаолияти ҳам
диққатга сазовордир. Маълумки, Зарафшон этакларида
қайд этилган тош қуроллар ниҳоятда сифатли оқ ва
сарғимтир-оқ халцедон, нефрит ва опаллардан ясал-
ган. Бундай тошлар кўпроқ Марказий Қизилқумда Ол-
тинтов ва Букантов қатламларида учрайди. Қуроллар-
нинг маълум қисми оч жигарранг ва кулранг чақмоқтош-
лардан ишланган. Бундай тоғ жинслари эса қадимдан
Навоий шаҳридан шимолда жойлашган Учтут яқини-
даги Қоратоғдан қазиб олинган.

Учтутда археолог М. Қосимов ва Т. Мирсоатов-
ларнинг олиб борган қазиш ишларидан маълум бўли-
шича, Учтутнинг қадимги тош кони — Сангбуридан фа-
қат мустъе давридагина эмас, балки юқори палеолит,
мезолит ва неолит давларида ҳам хомашё манбаи си-
фатида фойдаланилган экан. Қизилғи шундаки, янги тош
давригача хомашё, асосан тоғ юзасига чиқиб қолган
чақмоқтош қатламларидан синдириб олинган бўлса,

неолит даврига келгач, хомашёни энди ер остидан қазиб олина бошланган. Археологик тажрибалардан маълум бўлишича, тоғнинг остки қатламларидаги асрий чақмоқтошлар очик майдон бетига чиқиб қолган қатламлардаги чақмоқтош жинсларга нисбатан сифат жиҳатидан юқори бўлган. Улардан исталган шаклдаги ниҳоятда кескир тош қуроллар яшаш ҳам енгил, ҳам унумли бўлган. Шунинг учун ҳам минг йиллар давомида, бир томондан, хомашё хусусиятларини пухта ўрганиб, қолаверса тошни ишлаш технологиясини тўла эгаллаб олган қадимги кончилар ўз даврининг моҳир сангтарошлари бўлиб, чақмоқтошларнинг сифатли навларини ахтариб топиб, уларни тоғларнинг қаеридан ва қандай усулда қазиб олишни яхши билганлар.

Учтут тош қуроллари яшаш устахонаси ва Сангбурнда юздан ортиқ неолит даври шахтаси қайд этилиб, улардан 26 тасида қазилар ўтказилди. Шахталар оғзи доира ёки воронкасимон шаклдаги ўралардан иборат бўлиб, чақмоқ тош бўлаклари қазиб олиш натижасида туби кенгайиб камарга айланган. Баъзан 2 ёки 3 шахта чоҳларининг камарлари туташтирилиб, лағм — тунелга айлантирилган. Шахталар оғзининг диаметри 1,5—2 м, чуқурлиги 3—4 м, лағмларнинг узунлиги 4 м гача, кенлиги 1,5 м, баландлиги 1,8 м га боради. Шахта деворларида айниқса бел қисмларида диаметри 2—3 см ли қозиқсимон предметнинг сурункасига бетартиб туширилган ярим доира шаклидаги ботиқ излари яхши сақланган. Излар ҳамда чоҳ тубидан топилган йирик шоҳли ҳайвонларнинг минераллашиб кетган шоҳларига қараганда, неолит даврининг шахталарини қазилганда Учтутнинг қадимги кончилари тур, хўкиз, буғу каби ҳайвонларнинг шоҳларидан ясалган чўкич, чўт ва ўйғичлар каби қуроллар билан 3—4 м ли чоҳлар қазиб, уларни тунеллар билан бирлаштириб, тоғ қаъридан чақмоқтош бўлакларини олганлар. Шахталарнинг туби, камари ва тунеллардан топилган кўпдан-кўп ашёвий қолдиқларга қараганда, ер қаъридан чақмоқтош бўлакларини қазиб, уларни тош болғалар билан синдириб олишда неолит даври кончилари қайроқ тошлардан ясалган босқон, сандон ва болғалар сифатида ишлатилган турли хил қўпол тош қуролларидан кенг фойдаланишган. Неолит даврида ҳар бир шахта қудуғини ковлаш учун қанча вақт сарф бўлганини аниқлаш мақсадида махсус археологик тажрибалар ўтказилди. Кон ишлари учун тош, ёғоч ва ҳайвон шоҳларидан ясалган махсус чўкич, чўт ва ўйғичлар воситаси билан ўралар қазилиб,

тубидан чақмоқтош бўлаклари ковлаб олинди. Тажрибалар шунини кўрсатдики, тош чўкичлар билан чуқурлиги 170 см, диаметри 90 см ли ўра 18 соатда, шох чўкичлар билан чуқурлиги 230 см, диаметри 120 см ли чоҳ 8 соатда, ёғоч ўйғичлар билан эса чуқурлиги 235 см, диаметри 120 см қудуқ 7 соатда ковлаб очилди.

Ўтказилган тажриба кўрсаткичларидан маълум бўлишича, шахталар ковлашда тош қуролларга нисбатан шох ёки ёғочдан ясалган ўйғичлар воситаси билан ишлашда вақт икки баробар кам сарф бўлиб, ишнинг унуми ҳам анча-мунча юқори бўлар экан. Тадқиқотчилар Учтут, Воуш ва Ижонд атрофларида топилган қатор тош даври маконлари ва уларда қайд этилган хилма-хил тош қуроллари Зарафшон водийсининг қуйи оқимида топиб ўрганилган неолит даври ёдгорликларининг чақмоқтош қуролларига солиштирар эканлар, улар ўртасида ҳам хили, ҳам ишлов техникаси, ҳатто фойдаланилган хомашё — чақмоқтош турлари жиҳатидан ҳам жуда ўхшашлик бор эканини қайд этадилар. Шунга асосан Учтутнинг неолит даври шахтасини милоддан аввалги V—III минг йилликлар билан санамоқдалар.

Тош асри ишлаб чиқаришининг асосий хомашёси — чақмоқтош қатламларини излаб топиб, уни ковлаб олиш мақсадида Учтутда шахталар қазиб, ишга туширган неолит даври кончилари, шубҳасиз, калтаминорликлар қабиласига мансуб бўлган. Қуйи Зарафшон ҳамда Марказий Қизилқумда кенг тарқалиб, овчилик ва балиқчилик билан кун кечириб келган ўз қабиладошларини улар хомашё билан муттасил таъминлаб турганлар. Балки улар ўртасида айирбошлаш ҳам мавжуд бўлгандир.

Шундай қилиб, Бухоро воҳасининг шарқий ҳудуди ҳисобланган Қоратоғ этакларидан неолит даври шахтаси ва қадимги кончилар макони ҳамда устахоналарининг тадқиқ этилиши билан Марказий Осиёда ҳозирча ягона ҳисобланган нодир археологик ёдгорликлар мажмуи кашф этилди. Бу ибтидоий кончилик қолдиқларидан топилган турли хил ашёвий топилмалар бундан 5—7 минг йил муқаддам Марказий Осиёда, хусусан Ўзбекистон ҳудудида илк бор тоғ саноатига асос солингани маълум бўлди. Бу осориантиқаларни синчиқлаб ўрганиш билан Қуйи Зарафшонда ибтидоий маданият изларининг тарқалган ҳудудлари белгиланиб, Бухоро тарихи дебочасининг очиқ саҳифалари бирмунча тўлдирилди ва бойитилди.

САМИШСОЙНИНГ ҚАДИМИЙ СУВРАТКАШ-ОВЧИЛАРИ

Учтут шахтаси ва унинг атрофида археологик тадқиқот олиб борилар экан, қадимий Сангбурдан шарқроқда Қоратоғнинг жанубий ён бағрида жойлашган Сармишсой дарасида ибтидодий маданиятнинг яна бир нодир обидаси — қоятошларга битилган петроглифлар қайд этилди. Ибтидодий тасвирий санъатнинг ажойиб намуналаридан ҳисобланган Сармишсойнинг қоятош расмлари Қуйи Зарафшонда яшаган қадимги овчиларнинг ҳаёти, эътиқоди ва маданиятини ўрганишда ўзига хос манзарали манба бўлиб, улар ўлканинг ўтмиш табиа­ти, хусусан ҳайвонот дунёси, овчилик билан боғлиқ бўлган қадимги расм-русмлар тўғрисида жуда қимматли маълумотлар беради.

Бу ибтидодий тасвирий санъат асарлари Сармишсой дарасининг икки бетида қад кўтарган қоятошларнинг силлиқ юзасига солинган. Уларнинг асосий қисми учли асбоблар воситасида сурункасига зарб билан ёки ўткир қиррали кескичлар воситасида чизиб ёки тарашлаб чизилган. Минг йиллар оша уларнинг энг қадимий нусхалари қуёш ва шамоллар таъсирида унинқиб, қорайиб кетган бўлса-да, улар чошгоҳ, кеч пешинларда кўзга яққол ташланади. Қуйи Зарафшоннинг номаълум қадимги рассомлари томонидан моҳирона ўйиб ёки чизиб ишланган бу жозибали тасвирий санъат обидаларининг манзараси ранго-ранг ва мазмуни ниҳоятда бойдир. Сармишсой қояларида якка ҳолда осойишта турган узун шохли елкадор турлар ва ёввойи буқалар, шохлари атрофга буталаб кетган буғу ва булонлар, елиб бораётган тоғ такаси, оҳу, тўнғиз, бўри, қоплон, итлар ҳамда бири-бири билан олишаётган турли хил ёввойи ва хонаки ҳайвонлар тасвирланган. Улар орасида овчилар ва ов манзараларига бағишланган нусхалари айниқса сермазмун ва жозибалидир. Масалан, Сармишсойнинг чап соҳилидаги қоялардан бирида белига садоқ (ўқдон) тақиб олган ва қўлига камон тутган овчининг бўксасидан ўқ еган така томон югуриб бораётгани, така эса яраланганига қарамай жон-жаҳди билан қочиб кетаётган ҳолатлари ифода этилган. Яна бир расмда кўплашиб ёввойи ҳайвонларни ўраб олиб, тутаетган овчилар тасвирланган. Расмлардан бирида овчи ола буқанинг олдида туриб камондан ўқ узмоқда. Овчилардан бири тўнғизни уриб йиқитган. Овда сайёдлар билан бир қаторда қатнашган този итлар тасвирланган манзаралар ҳам

бор. Расмлар орасида от чоптириб кетаётган чавондознинг ёки олис-олисларга йўл олган туя карвонларининг тасвирлари айниқса диққатга сазовордир.

Шуни таъкидлаш ўринлики, бу тасвирий санъат ёдгорликларида қадимги овчи қабилаларининг овчилик билан боғлиқ бўлган меҳнат фаолиятларигина эмас, балки уларнинг сураткашлик маҳорати, айниқса уларда хўжалик билан боғлиқ бўлган ҳаётий мушоҳадалари, ижодий маҳоратлари ҳам ифодаланган.

Бу нодир ибтидоий тасвирий санъат ёдгорликларининг тадқиқотчиси Абдужаббор Кабировнинг ёзишича, Сармишсой ҳамда Биронсой қоятош суратлари, асосан овчилик ҳамда чорвочилик билан кун кечирган қадимги чорвадор қабилаларининг тасвирий санъат намуналаридан бўлиб, улардан энг қадимийси милоддан аввалги II минг йилликка мансубдир. Бу даврда ибтидоий деҳқончилик хўжаликларини шаклланиб, ривожлана бошлайди. Зарафшон ва Қашқадарё водийларининг қуйи этакларига жойлашган Бухоро воҳасининг қадимий табнати чор атрофи даштликлар билан ўралган дарёвот адоғларининг серсувлиги, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг ранго-ранглиги, беҳад яйловларию сувлотлари бу хўжаликнинг қарор топишида муҳим роль ўйнайди.

ЗАМОНБОБОЛИК БОБОДЕҲҚОНЛАР МАСКАНИ

Милоддан аввалги III минг йилликнинг охирларига бориб Зарафшон дарёсининг жўш уриб ҳайқирган қадимги оқими анча-мунча сусайиб, Мохондарё ўзани бўйлаб муттасил уриб турган унинг тошқин сувлари аста-секин камайиб борган. Ниҳоят милоддан аввалги II минг йилик давомида Мохондарё ва Гужайли ўзанларининг қуйи қисмларига сув етмай, Катта тузкондек қадимги кўл деярли қуриб қолган. Худди шу даврдан бошлаб Зарафшоннинг Мохондарё орқали Амударёга қуйилиши барҳам топиб, бу икки дарёнинг қадимги алоқаси бутунлай узилган. Мохондарё ва Гужайли ўзанлари қуйи қисмларининг қуриб қолиши оқибатида, бу ҳудуддаги янги тош давридан (милоддан аввалги V—II минг йиллик) яшаб келаётган аҳоли ўз маконларини тарк этиб, суви камайиб қуриб бораётган ўзанлар бўйлаб, уларнинг юқори оқими томон кўчгани кузатилади. Бу манзарани Мохондарёнинг ҳар икки ўзанлари бўйлаб, милоддан аввалги II минг йилликка мансуб архео-

логик ёдгорликлар ва айрим топилмаларнинг тарқалган майдонлари чегарасидан яққол кўриш мумкин.

Бу даврда аҳоли Каттатузкондан 20 км юқоридаги Замонбобо кўли, Кичиктузкон, Каптарниқуми ва Мо-хонкўл ҳамда қадимги Пойканд кўли атрофларига ке-либ ўрнашган. Шунинг учун ҳам милоддан аввалги II минг йиллик ва милоддан аввалги I минг йиллик бош-ларига мансуб археологик ёдгорликлар ва айрим топил-малар Моҳондарё ва Гужайли ўзанларининг юқори қис-ми ҳамда Пойканд атрофларида учрайди. Бу ерларда бир неча йиллар давомида 30 дан ортиқ археологик ёд-горликлар топиб, ўрганилди. Бу ёдгорликларнинг бир қисми ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан, иккин-чи қисми эса чорвачилик ҳамда қисман деҳқончилик би-лан шуғулланган аҳолига мансуб бўлиб, улардан би-ринчиси милоддан аввалги II минг йиллик биринчи яр-ми, иккинчиси эса шу минг йилликнинг охири ҳамда милодгача бўлган I минг йилликнинг бошлари билан саналанади.

Топиб гекширилган бу ёдгорликлар ва улардан чиқ-қан турли хил ашёвий топилмалардан аниқланишича, бу даврга келиб қадимги бухоролик — қоракўлликлар ҳаётида икки янги хўжалик — ибтидоий деҳқончилик ва чорвачилик шаклланиб, улар аҳоли ҳаётининг асосий тирикчилик манбаига айланган. Овчилик ва балиқчи-лик шу даврдан бошлаб иккинчи даражали ёрдамчи хў-жалик бўлиб қолган. Бу, шубҳасиз, Бухоро ва Қоракўл-нинг қадимги аҳолиси ҳаётида янги тарихий давр бў-либ, ўлка аста-секин обод этилиб, уни иқтисодий жиҳат-дан ўзлаштиришга киришилганидан, унинг аҳолиси эса батамом ишлаб чиқариш хўжалигига (гарчи у хали бошланғич ҳолатда бўлса-да) кўчганидан далолат берар эди.

Бу даврга мансуб археологик ёдгорликлар орасида Замонбобо кўлининг шимолий соҳилида қайд этилган ибтидоий деҳқонларнинг қабристони ҳамда кўлдан 500 м шарқда — Гужайлининг қуриб қолган қадимги ўза-ни ёқасида қазиб очилган турар жой харобалари ай-ниқса диққатга сазовордир.

Маълумки, замонбоболик ибтидоий деҳқонлар қаб-ристони 1950 йилда Я. Фуломов томонидан топилиб, 1951—1953 йиллар мобайнида қазиб, ўрганилди. Ўз дав-рида Бухоронинг ибтидоий жамият тарихини ўрганиш масаласида бурилиш ясаган бу ёдгорликнинг топилиши тасодикий бўлмай, унда Я. Фуломовнинг Хоразмда С. П. Толстов билан ҳамкорликда олиб борган кўп йил-

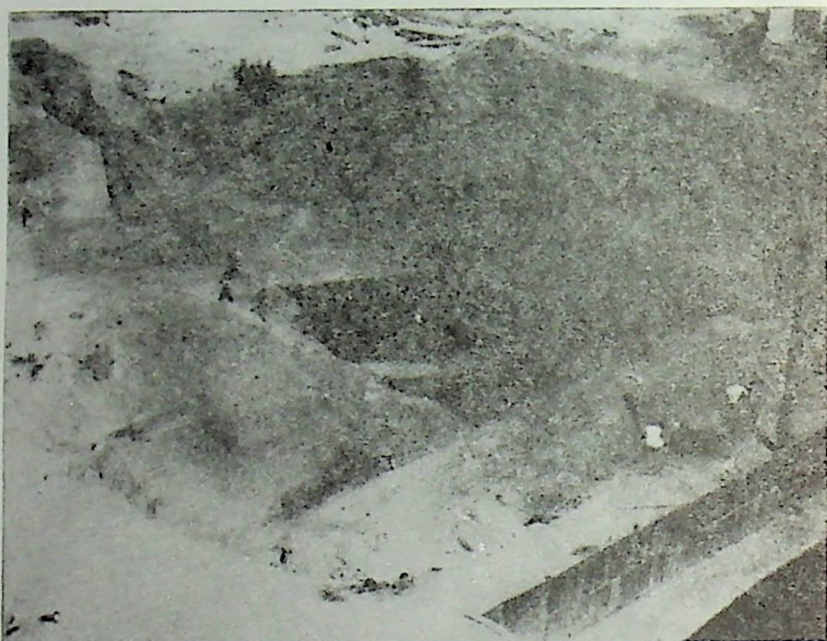
лик археологик тадқиқотларидан тўпланган улкан тажрибаси, айниқса, унинг ибтидоий деҳқон жамоаларининг турмуш тарзи, истиқомат қилиш мумкин бўлган қадимий географик муҳит, қолаверса тарихий ўтмиш оқибатлари изларини кўз олдига яққол келтира олиши жуда қўл келган эди. Шу сабабли бўлса керак, тақир тупроқ орасида фавқулодда топиб олинган камон ўқининг тошдан ясалган пайкони бу нодир обиданинг кашфиётига туртки бўлган. Чунки Замонбобо кўли соҳилида жойлашган бу қадимги гўристоннинг кўзга ташланадиган бирорта ҳам белгиси бўлмай, усти бироз қумликлар билан қопланган текисликлардан иборат эди. Бизнинг давримизгача қабристондаги қадимий гўрларнинг фақат остки лаҳад қисмларигина сақланиб, уларнинг гирди ҳам текисланиб, мутлақо билинмай кетган, Қабрларнинг супа ва устки гумбаз қисмлари асрлар давомида тупроқ эрозияси оқибатида емирилиб, кучли шамоллар натижасида йўқ бўлиб кетган. Қазиб очилган 46 та гўр қолдиқларидан 8 тасида жуфт, 28 тасида эса якка ҳолда дафн этилган жасад скелетлари қайд этилди. Ҳатто икки қабрда катталар ёнига ёш бола жасади кўмилгани аниқланди. Сақланиб қолган скелетларнинг ҳолатига қараганда, жасадларнинг деярли ҳаммаси ўнг ёки чап ёни билан ёнбошлатиб, ғужанак тарзда дафн этилган.

Қазишмалар жараёнида эркаклар дафн этилган қабрларда, асосан ўқ-ёй пайконлари, пичоқсимон тош қуроқлар ва турли шаклдаги сопол идишлар, аёлларга мансубларида эса, сопол идишлар билан бир қаторда жез кўзгу, упадон, сурмадон ва қаламқош каби косметика буюмлари, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо жилвир тошлар: ложувард, феруза, ақиқ, сердолик ва бошқалардан ясалган турли шаклдаги мунчоқ ва маржонлар қайд этилди. Топилмалар орасида аёл ҳайкалчаси, ҳовонча дасталари, олтин мунчоқ ва бошқалар айниқса диққатга сазовордир.

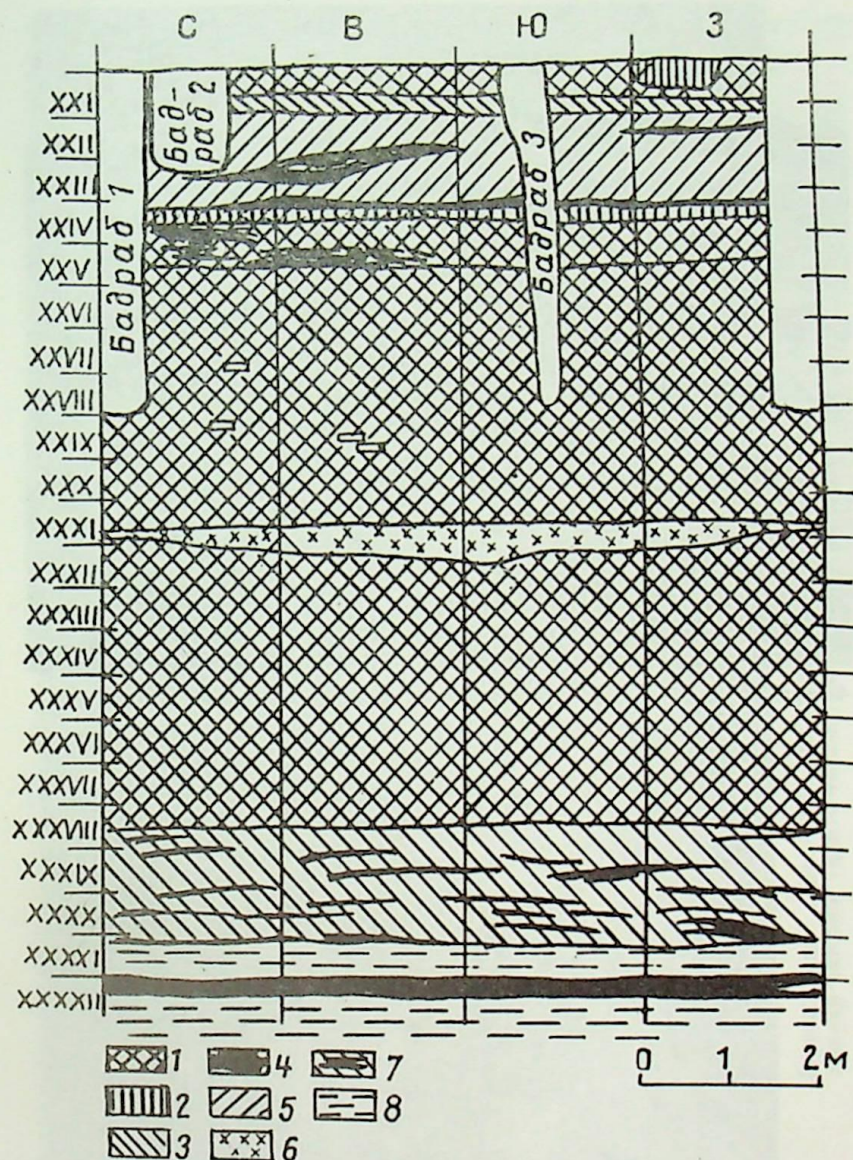
Хуллас, қазиб очилган қадимги қабрлар, уларда қайд этилган ашёлар бир томондан, ерга ишлов берувчи меҳнат қуроқларининг ҳали такомиллашмаганидан, улар билан гўр қазиш ниҳоятда машаққатли бўлганидан, тор-танқис қабрларга марҳумларни букиб кўмиш одат тусини олганини кўрсатса, иккинчи томондан эса қуроқ-яроқ, ҳатто аёл мурдаларини безаклари билан, идиш-товоқларда эса емакликлар билан дафн этиш Қорақўлнинг ибтидоий деҳқон аҳлида қадим замонлардаёқ дунёга ишониш этиқоди мавжуд бўлганидан далолат беради.

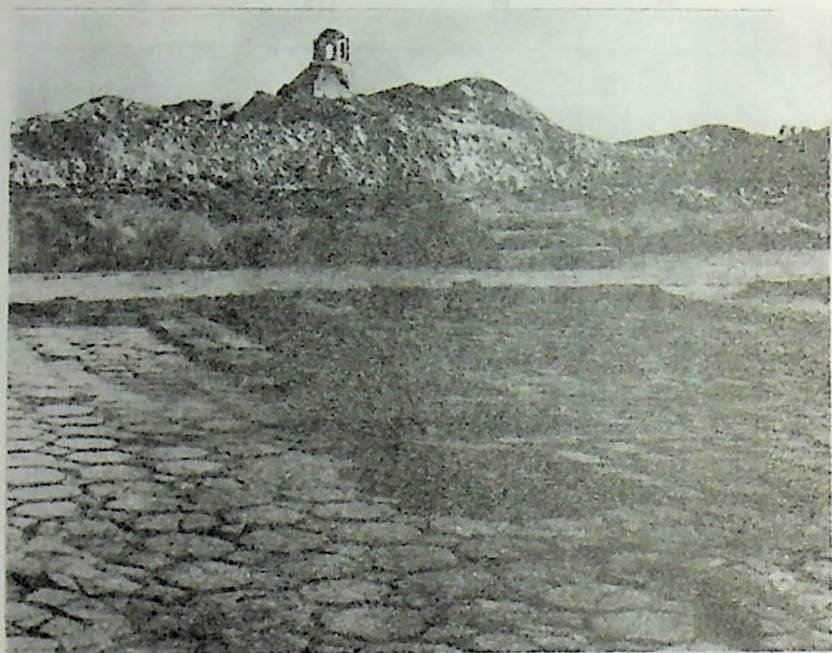
1-расм. Тоқизаргарон яқинидаги археологик қазилма. 1974 йил,
Бухоро шаҳри.

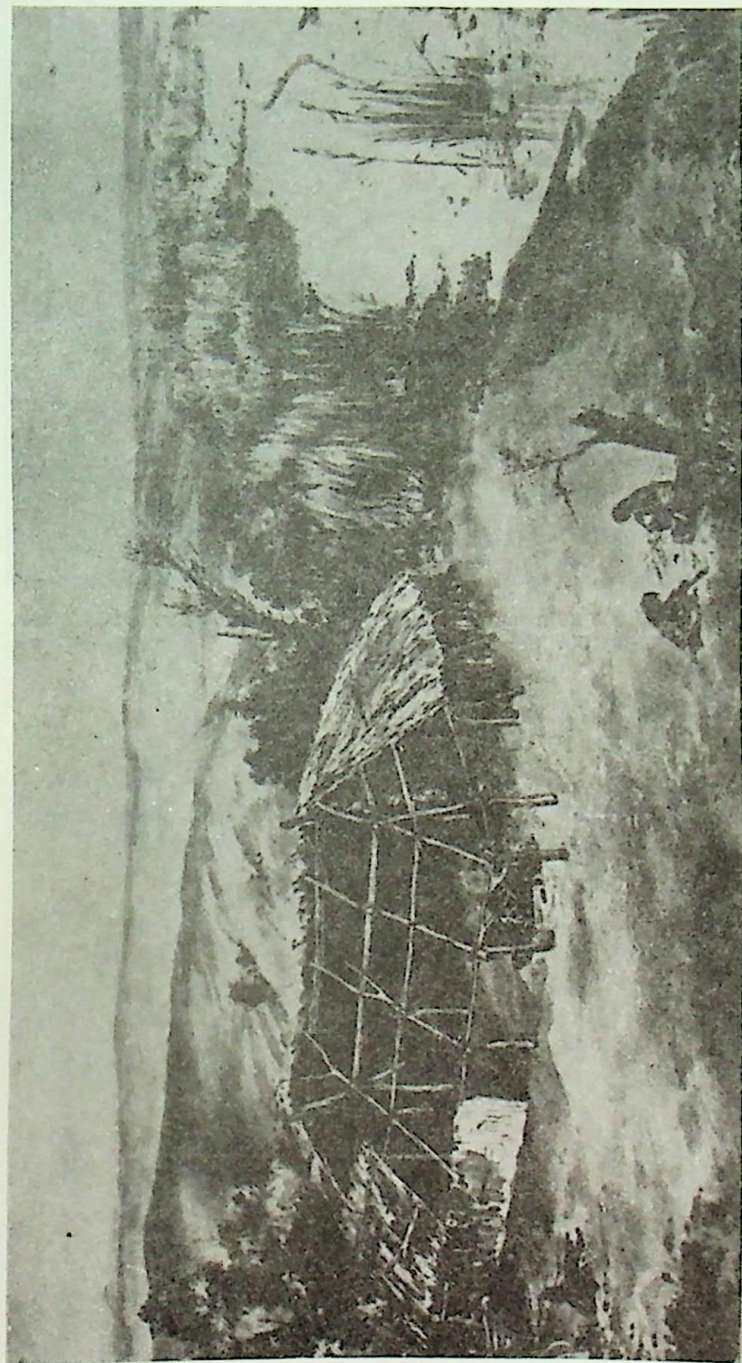
2-расм. Мирараб мадрасаси яқинидаги археологик қазилма. 1977 йил, Бухоро шаҳри.

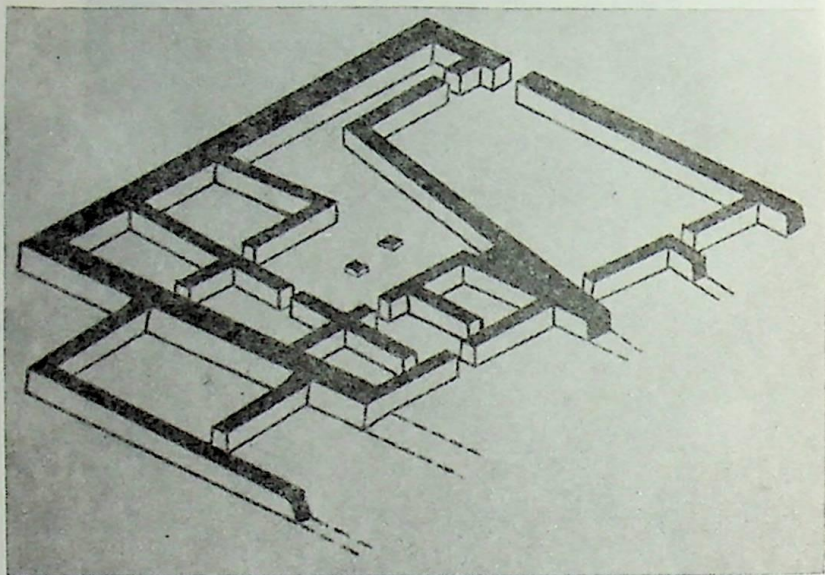
3-расм. Бухоро Арки археологик қазинмасининг остки маданий қатламлари кесими. 1980 йил.

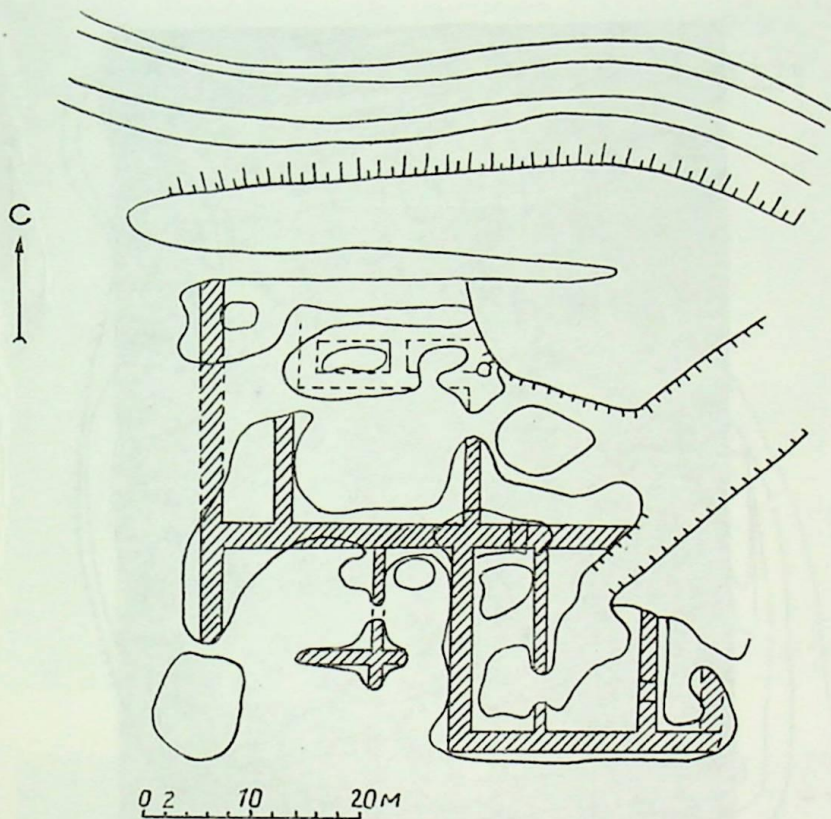
4-расм. Бухоро Арки, археологик қазншма (умумий кўриниши).
1973—1974 йиллар.

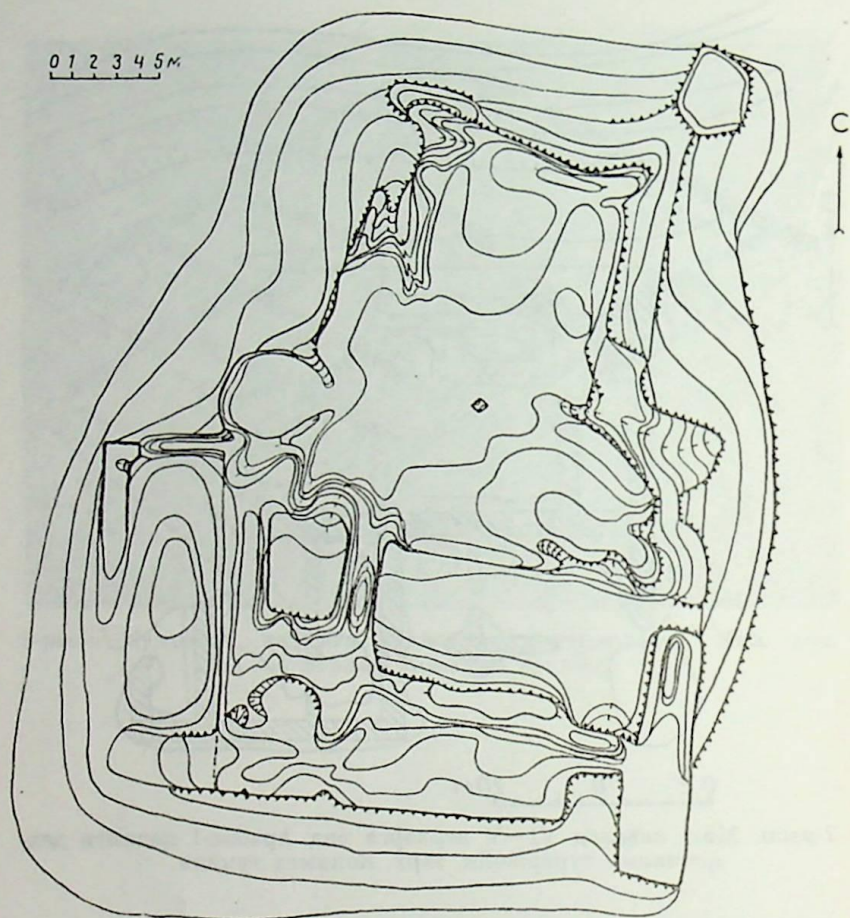
5-расм. Мил. аввалги V—III минг йилликларга оид дарвозақир-
ликлар чайласи (қайта тикланган). Қорақўл тумани.

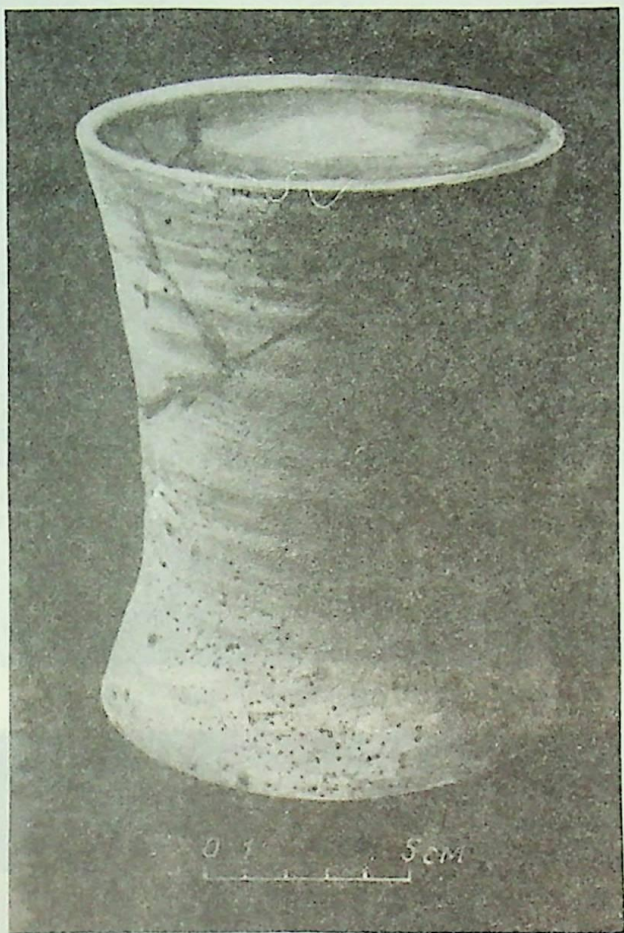
6-расм. Қумработ, қадимги деҳқончилик тураржойи. Мил. авв. VI—V асрлар, Қонимех тумани.

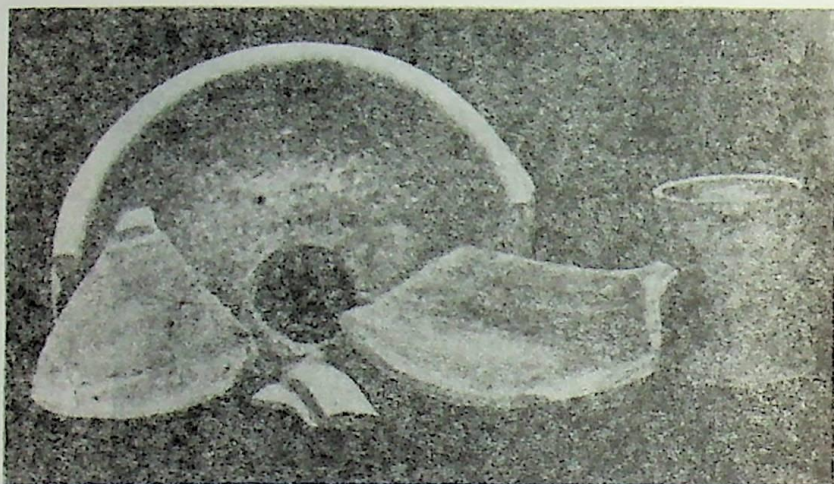
7-расм. Мил. аввалги VI—V асрларга оид Арабон-I қадимги деҳқончилик тураржойи, тарх. Конимех тумани.

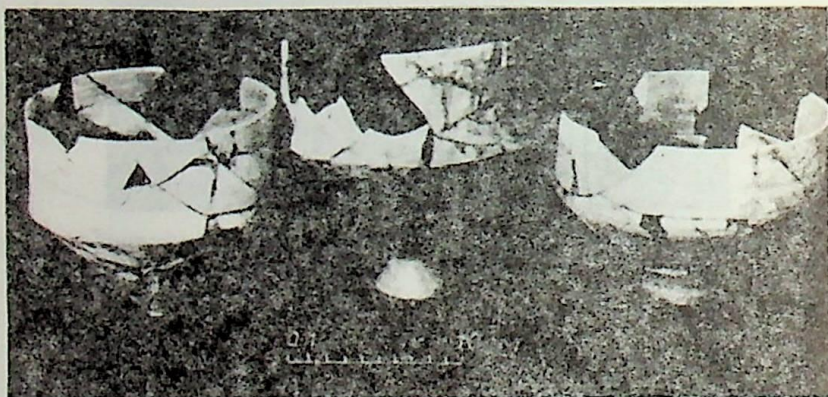
8-расм. Мил. аввалги VI—V асрларга оид Чордара қадимги деҳ-
қонларининг истеҳкомли тураржойи. Конимех тумани.

9-расм. Мил. аввалги VII—VI асрларга оид кува-
часмон сопол идиш. Қалқопота қабристони.

10-рasm. Мил. аввалги VII—V асрларга онд сопол идишлар. Қалқонота қабристони, Қумрабод тураржойи. Копитмех тумани.

11-рasm. Мил. аввалги IV—III асрларга онд сопол қадаҳлар. Бухоро шаҳри.

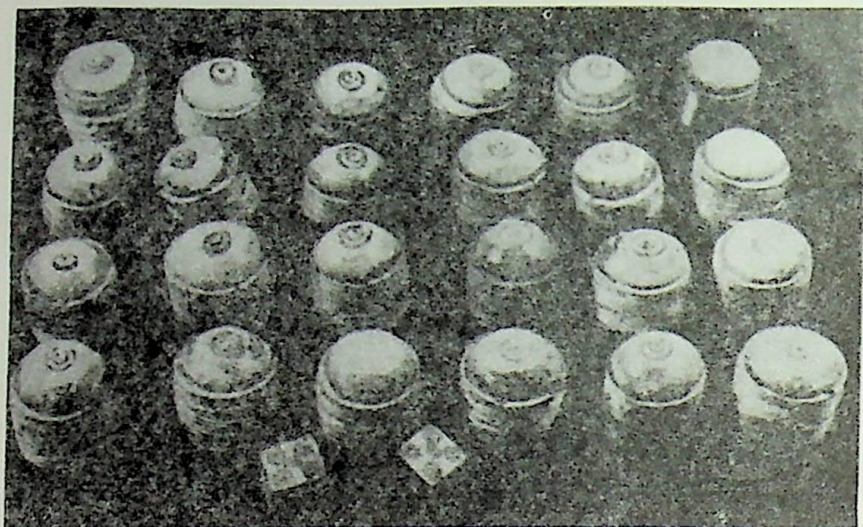
12-расм. Сопол ҳайкалчалар. Бухоро шаҳри.

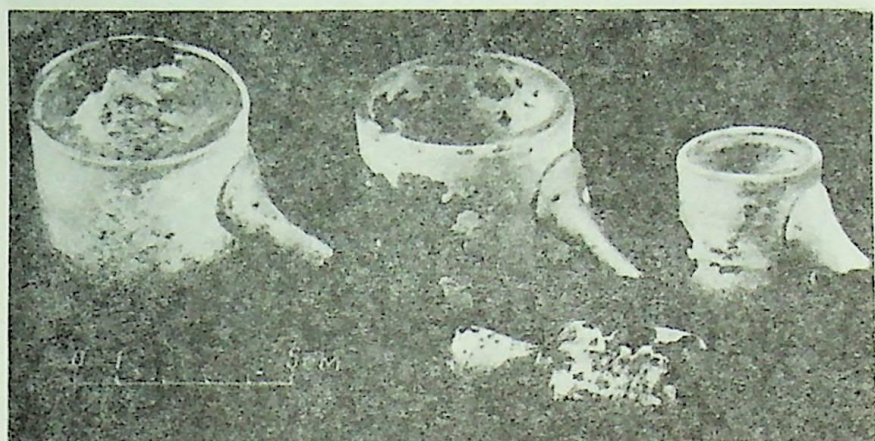
13-расм. Милодий I—III асрларга оид подшо Гиркоднийг кумуш тапгаси. Қизилқир, Ромитан райони.

14-расм. Милодий X—XI асрларга оид шиша идишлар. Бухоро шаҳри.

15-расм. Милодий X—XI асрларга оид фил суягидан ясалган нард тошлари. Бухоро шаҳри.

16-расм. Милодий X—XI асрларга оид шиша алембака ва сурмадон. Бухоро шаҳри.

17-расм. Милодий XI—XII асрларга оид созандачи аёллар тас-
вирланган кошинли сопол идиш бўлаги. Бухоро шаҳри.

Бухоронинг ибтидодий деҳқонларига мансуб обидаларни топиб ўрганишга ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган олимлардан яна бири — археолог А. Асқаров бўлди. 1961 йилнинг кузида у Замонбобо кўлидан 500 м шарқроқда Бужайли дарёсининг қадимги қўриқ ўзанининг ўнг соҳилида жойлашган ибтидодий деҳқонларнинг тураржой қолдиқларини топиб, текширди. Ибтидодий деҳқонларнинг бу қадимги қишлоғи ярим ертўла ва тақир устига ўрнатилган иккита енгил чайладан иборат бўлиб, улардан бири бизгача жуда яхши сақланган. Аҳолиси томонидан ташлаб кетилган бу тураржойлар кўчма қумлар остида кўмилиб қолган. 1961—1964 йилларда олиб борилган қазилар туфайли бу — қадимги деҳқонлар қишлоғи қолдиқлари тўла қазиб, синчиклаб ўрганилди.

Унинг умумий майдони, чайлаларнинг тархи, тузилиши, ишлатилган қурилиш материаллари, қайд этилган ашёвий қолдиқлар асосида бу ерда истиқомат қилган ибтидодий деҳқон жамоасининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг айрим томонлари аниқлаб олинди. Қазиб очилган биринчи тураржой ярим ертўла шаклидаги каттагина чайладан иборат. Унинг пойдевори тақир устига бир метрча чуқурликда ўйиб ишланган. Чайланинг узунлиги 23,5 м, кенлиги 9 м га тенг. Чайла ичи ва атрофида устун ўрнатиш мақсадида қовланган чуқурчаларга қараганда, чайла синчикори бўлиб, деворлари юлгун навлаларидан четан қилиб тўқилган, атрофига лўмбоз босилиб, томи қамишлар билан икки нишабли қилиб ёпилган. Бу тураржойнинг умумий майдони 170 кв м бўлиб, унда 60—65 жон истиқомат қилган. Чайланинг ичи ва ташқарисида бир нечта ўчоқ ўринлари, хўжалик ўралари, улар теваарагида сопол идиш бўлаклари, турли хил тош қуроллар, хонаки ҳамда ёввойи ҳайвон (эчки, қўй, қорамол, кийик, тўнғиз), парранда, баллиқ суяклари, шунингдек ақиқ, ложувард ва сердолик каби жилвир тошлардан ясалган мунчоқ, маржон каби тақинчоқлар, жездан ясалган кўзгу парчалари сочилиб ётарди.

Бу қадимги жойнинг ҳовлисида топилган хонаки кулолчилик хумдонининг қолдиқлари айниқса ноёб топилмалардан бўлиб, у Замонбобо ибтидодий деҳқонлар хўжалик ҳаётининг муҳим саҳифаларини аниқлаб олиш имконини берди. Диаметри 90 см ли бу хонаки хумдонча ноксимон шаклда қурилиб, ўртасида лой устунча, тепаси гумбазли, ташқариси сомонли лой билан сувал-

ган. Бир томонда оловхонаси бўлиб, гумбазидан бир нечта дудбурон тешикчалар қўйилган.

Замонбоболик ибтидоий деҳқонларнинг бу қадимги қишлоғи Гужайли қўйи ирмоқларидан бири уч томондан ўраб ўтган бурунда жойлашган. Шу сабабли у шубҳасиз, мавсумий дарё тошқини ҳавфи остида бўлган. Бундай ҳавфни олдини олиб, уни бартараф этиш мақсадида қароргоҳ шарқ ва жануб томонлардан махсус кўтарма банд — марза билан ўраб олинган. Дарё тошқинига қарши барпо этилган бу қадимги иншоотнинг узунлиги 10 м кенглиги 2 м га тенг, бизгача 20—25 см баландликда сақланган. Бу ўзига хос ноёб осорниатиқа намуналаридан бўлиб, Бухоро воҳаси ҳудудида қайд этилган дастлабки энг қадимги сув иншооти қолдиғи эди. У, шубҳасиз сув иншоотлари — бандлар воситасида дарё тошқинларини бошқариб, сунъий суғориш барпо этила бошлаганидан гувоҳлик беради.

А. Асқаровнинг ёзишича, Замонбобо қабристонини ва қароргоҳида топилган ашёвий қолдиқлар бир-бирига жуда ўхшаб, улар қадимги замонбоболиклар, асосан деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан кун кечирганликларидан гувоҳлик беради. Топилган кўпдан-кўп тош асбоблардан: ёргучоқлар, чақмоқтошлардан ясалган ўроқ тиши қадамалари ҳамда бошоқли ўсимликлардан жайдари арпа ва буғдой донлари, сомон қолдиқларини назарга олсак, Гужайлининг тошқин сувларини атрофга тараб деҳқончилик қилган қадимги замонбоболиклар етиштирган ҳосилни қадама тош ўроқларда ўриб, донларини ёргучоқларда ёрма қилиб арпа ёки буғдой гўжа, кўмоч ва қўғирмоч ҳамда ҳалим каби емакликлар тайёрлаб, истемол қилганликларини эҳтимолдан узоқ эмас. Қазилардан чиққан уй ҳайвонлари суякларига қараганда, улар қадимги Гужайли воҳчасига туташиб кетган кенг яйловларда эчки, қўй ва қорамол боқиб, чорвачилик маҳсулотларидан ҳам кенг фойдаланганлар. Чорва молларининг гўшти ва ёғидан ташқари, сутидан мой олиб, турли хил ичимликлар ва емакликлар: ширхўрда, ширқовоқ, қатиқ, сузма (чакки), қурт, қуртоба ва ҳоказолар тайёрлаб, истемол қилганлар. Қазиларда топилган айрим урчуқ тошлар ҳамда суякдан ясалган сўзан ва игналарга қараб фикр юритилса, ҳайвонлар терисидан ташқари, улар эчки ва қўйларнинг жунини қироқиб, ундан ип йигириб кийим-кечаклар учун жун мато тўқиганлар, кигиз босиб, босма жун чакмонлар тайёрлаган бўлишлари ҳақиқатдан узоқ эмас.

Бу даврда касб этилган икки янги хўжалик: деҳқон-

чилиқ ва чорвачилиқ маҳсулотларининг доимий ва ишончли бўлиши туфайли тирикчилик қилиш тубдан енгиллашди. Одамлар тирикчиликдан бирмунча бўшаб, бироз дам олиш, йиғилиб суҳбат қилиш имконига эга бўладилар. Қабрлардан чиққан турли хил тақинчоқлар, сурмадон, қаламқош, ула-элик солинган сопол идишчалар ва жез кўзгуларга қараганда, қадимги замонбоболик аёллар мол-хол ва бола-чақадан орттириб, ўзларига оро бериш учун вақт топа олганлар.

Қайд этилган ашёвий топилмаларга қараб фикр юритилса, замонбоболиклар жамоасида ҳунармадчилиқнинг турли тармоқлари, хусусан, кулолчилик, жезни эритиб ундан асбоб, аёллар тақинчоқлари ва қуроолар қуйиш металлургияси, тошни ишлаш техникаси айниқса ривож топган. Сопол идишлари асосан қўлда ясалган. Уларнинг нақшсиз, тухумсимон ва ясси тубли, қисман чархда ишланганлари ҳам учрайди. Топилмалар орасида қўшни Бақтрия ёки Марғанада ясалган идишлар ёки Бадахшон ложувардидан ишланган безаклар ҳам бўлиб, шубҳасиз улар замонбоболикларнинг ўзларидан жануброқда яшаган ўтроқ деҳқон жамоалари билан ҳамда шимолроқда истиқомат қилувчи чорвадор аҳоли билан ҳам қандайдир айрбош савдо ва маданий алоқада бўлганидан далолат беради. Бу ёдгорликлар комплекси ўзига хос характерли белгилари билан тарих фанига «Замонбобо маданияти» номи билан киритилди. А. Асқаровнинг таъкидлашича, Замонбобо маданияти жанубининг ўтроқ деҳқончилик жамоалари таъсирида шаклланган, у хонаки чорвачилиқ ва мотиға (кетмонча) деҳқончилиги билан кун кечирган Бухоронинг туб маҳаллий аҳолисига мансуб бўлиб, даставвал у милоддан аввалги II минг йилликнинг биринчи ярми билан саналанган. Кейинчалик Сурхондарё воҳасида қадимги ўтроқ деҳқончиликнинг «Сополли маданияти»га мансуб қатор осориётиқаларнинг топилиб, тадқиқ этилиши билан «Замонбобо маданияти» даврига бирмунча аниқлик киритилиб, ҳозирги вақтда у милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталари билан белгиланмоқда. Чунки милоддан аввалги 1750—1500 йиллар билан аниқ саналанган «Саполли маданияти» ёдгорликларининг сўнги босқичига мансуб қабрлардан Замонбобо топилмаларига айнан ўхшаш сопол идишлар ва жездан ясалган ашёлар қайд этилади. Бу икки хил маданият изларининг биргаликда учраши, шубҳасиз, Сополлининг қадимги ўтроқ деҳқонларининг сўнги ворислари замонбоболиклар билан бир даврда ёнма-ён яшаганликларидан ҳам-

да улар бир-бирлари билан яқиндан мулоқотда бўлганидан, қолаверса оқибатда бир-бирлари билан қон-қариндош бўлиб кетганидан далолат берар эди. Бундай тарихий манзаранинг топилмаларда қайд этилиши эса, шубҳасиз, Замонбобо маданияти даврига берилган дастлабки санани бирмунча ёшартириш учун старли даражада асос бўлди.

Шундай қилиб, милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида, яъни ҳозирги кундан қарийб 3—3,5 минг йил муқаддам Бухоро воҳасининг дарё адоқларида эндигина ибтидий деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланувчи илк қишлоқлар пайдо бўлиб, улар ҳам пахса ёки хом ғишлардан қурилган монументал иморатлардан эмас, балки айрим ертўла ва чўпкори енгил чайлалардан иборат тураржойлардан ташкил топган. Бу илк қишлоқларда хонаки ҳунармандчиликнинг кулолчилик, мисгарлик, сангтарошлик, тўқимачилик каби турларигина мавжуд бўлса-да, аммо ҳали улар касб-ҳунарнинг ривож топган мустақил соҳаси даражасига етиб бормаган эди.

ҚОРАҚҮЛНИНГ ИБТИДИЙ ЧОРВАДОРЛАРИ

Милоддан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Зарафшон оқими аввалгига нисбатан анча-мунча сусаяди. Қорақўлнинг Замонбободаги ибтидий деҳқонлари суви қуриб бораётган қадимги Гужайли ерларини ташлаб, Зарафшоннинг суви доимий оқиб турадиган асосий ўзанлари ёқасига яқинроқ жойларга кўчиб бориб ўрнашишга мажбур бўлади.

Худди шу замонларда шимолдан, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими ҳудудларидан, қадимги Хоразм ерлари орқали асосан чорвачилик ва қисман деҳқончилик билан шуғулланган ярим кўчманчи қабилаларнинг каттагина гуруҳининг Зарафшон водийси яйловларига, аynиқса, дарё адоқлари атрофига келиб ўрнашгани кузатилади. Бу ибтидий чорвадорлардан сақланиб қолган моддий маданият обидалари даставвал Енисей дарёси бўйларида — Андроново, сўнгра Қорақалпоғистоннинг Тозабогёп деган жойларидан топиб, текширилгани учун у тарих фанида «Андроново ва Тозабогёп» маданиятлари номи билан шуҳрат топади.

Бу маданиятга тегишли аҳолини археолог олимлар милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Қозоғистон даштларидан Марказий Осиёнинг шимоли-

шарқий ҳудудлари орқали келган чорвадор қабилаларга мансуб келгиндилар деб атадилар. С. П. Толстовнинг фикрича, уларнинг вакиллари қадимги Хоразм ерларида дастлаб милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида пайдо бўлган. Қайд этилган ва тадқиқ қилинган кўпдан-кўп осорнатиқалардан маълум бўлишча, келгинди чорвадор аҳоли ўша замонларда Марказий Осиёнинг дашт ва тоғ ён бағри яйловларида яшаганлар. Уларнинг қисқа муддат истиқомат қилган маконларининг қолдиқлари, айрим гўристонлари биргина Зарафшон водийси этакларида 26 жойда, Қашқадарё адоғида кўҳна Пойканд кўли атрофида 5 пунктда, Вобкентдарёнинг қадимги дельтасида Хўжазаъфарон қудуғи яқинида 2 ерда топиб ўрганилди.

Топиб текширилган археологик обидаларнинг тарқалган жойларига қараганда, Қуйи Зарафшоннинг бу янги аҳолиси асосан Гужайли бўйлаб Кичиктузкон ва Замонбобо атрофларига ҳамда Қашқадарёнинг қуйи оқимида жойлашган қадимги Пойканд кўли ёқасига келиб ўрнашган. Айниқса Кичиктузкон ва Замонбободан жануби-ғарбда жойлашган Каптарниқуми, Қамишли ва Хўкизқудуқ атрофларида қайд этилган ўнлаб манзилгоҳларнинг унчалик қалин бўлмаган қатламлари ва бу маданий қатламларнинг интенсив шамол эрозияси оқибатида емирилиб, улар орасидаги сопол идиш парчалари ва микролит тош қуроллар ҳамда жез буюм бўлакларининг гоҳ тақир устида, гоҳ қумликлар орасида ҳар томонга сочилиб ётиши, ўша замонларда бу музофотда ҳаётнинг жўш уриб қайнаганидан далолат беради.

Бу қадимги подачи қабилалар яратган маданиятни, хусусан уларнинг турмуш тарзи, дафн маросимлари, ҳунармандчилик даражаси ҳатто ташқи қиёфаларини тадқиқ этишда мазорларда қайд этилган топилмалар диққатга сазовордир. Қуйи Зарафшоннинг Замонбобо кўли яқинидаги Гужайли соҳилида даставвал 5 та қабр 1951 йилда Я. Ғуломов томонидан қазиб ўрганилди. Иккинчи мазор 1958 йилда сўнгги антик давр қўрғони Қизилқирнинг пастки қатлами остидан ковлаб очилди. Қабрлар, асосан ёрма гўр шаклида бўлиб, марҳумлар оёқ-қўллари букилиб, бир ёнига ёнбошлатиб, боши ғарб томонга қаратилган ҳолатда дафн этилган. Ҳар бир скелет ёнида ботирма чизиқ нақшлар билан безатилган туваксимон сопол идишлар, аёллар қабрларида тош ва жездан ясалган турли хил тақинчоқлар учрайди. Қадимги Хоразмнинг Оқчадарё дельтасида қазиб ўрганилган кўплаб ёдгорликларга қараганда подачи қабилалар сув

бўйларида бир ёки икки оилаларга мўлжалланган унчалик ката бўлмаган тўртбурчак, марказида манқали бўлган ярим ертўла чўпқори чайлаларда яшаганлар. Дарё адоғида сақланиб қолган майда суғориш тармоқларига қарганда, улар яйлов подачилигидан ташқари, суғорма деҳқончилик билан ҳам машғул бўлганлар. Уларда хонаки кулолчилик бирмунча ривожланган бўлиб, кўпроқ сиртига турли шаклдаги геометрик шакллар, тўлқинсимон чизиклар ёки бошоқсимон нақшлар тортилган туваксимон идиш-товоқлар ясаб, ишлатганлар. Қалайи ва мис қоришмасини эритиб, жездан пичоқ, бигиз, қармоқ, кўзгу, исирга, билакузук, мунчоқ ва тўғноғич каби турли хил буюм ва тақинчоқлар ясаганлар. Ургут яқинидаги Мўминободда қазиб очилган қабрларда қайд этилган зеб-зийнатларга қараганда улар олтин ва қумшдан нозик исирга ва ҳар хил тақинчоқлар ясашни билганлар. Ҳатто суякдан сибизга ясаб, яйловларда унчалиб юрганлар. Айрим сопол бўлакларида сақланиб қолган мато изларидан маълум бўлишича, бу подачи жамоалари жун йигириб, ундан турли хил матолар тўқийдиган хонаки тўқимачиликдан ҳам хабардор бўлганлар.

Зарафшон этакларида, хусусан ҳозирги Қорақўл тумани атрофида милоддан аввалги II минг йилликнинг охириги чорагида келиб ўрнашган бу янги аҳоли аввал қадимги замонбоболик деҳқон жамоалари билан ёнма-ён яшаган, кейинчалик эса улар билан аралашиб қорақўлнинг туб аҳолисига айланган. Бунинг оқибатида бўлса керак, антрополог олимлар бу подачи аҳоли антропологик тип жиҳатидан замонбоболиклардан мутлақо фарқ қилмаслиги, замонбоболиклар эса, Сурхондарёнинг Сополлик маданиятига мансуб ўтроқ деҳқон аҳолиси билан бир қиёфада эканини қайд этмоқдалар.

Шундай қилиб, келтирилган археологик маълумотларнинг таҳлили шундан далолат берадики, Қуйи Зарафшонда милоддан аввалги II минг йилликнинг охириларида ва милоддан аввалги I минг йиллик бошларида яшаган ибтидий қабилалар «Андронов — Тозабогёп» маданиятига мансуб бўлиб, гарчи уларнинг келиб чиқиши Жанубий Сибирнинг кўчманчи чорвадорларига бориб тақалса-да, аммо асрлар давомида Жанубий Қозогистон, Хоразм ва Марказий Осиёнинг дашт ҳамда водийлари аҳолиси билан олиб борган узлуксиз мулоқотлари оқибатида ерли деҳқон ва чорвадор жамоаларига аралашиб кетган ва қадимги Суғд маданиятининг шаклланишида маълум даражада иштирок этган. Худ-

ди ўша замонлардан бошлаб, Зарафшон этаклари, хусусан ҳозирги Олот, Қоракўл, Жондор ва Ромитан атрофларида чорвачилик ривож топиб, бу жойда Бухоронинг қадимги чорвадор аҳолиси учун кенг яйлов, овчи ва балиқчилари учун қулай овлоқ масканга айланган.

ҚУМРАБОТДА ҚАЗИБ ОЧИЛГАН ЭНГ ҚАДИМГИ ҚИШЛОҚ

Милоддан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Марказий Осиёнинг даштлик ерларида яшаётган аҳолининг ҳаётида содир бўлганидек, Зарафшон водийси қуйи қисмидаги қабилаларнинг чорвачилик хўжалигида ҳам тез суръатлар билан юксалиш жараёни кузатилади. Дарё адоғининг табиий жиҳатдан деҳқончилик учун қулай майдонларида ярим кўчманчи чорвадорларнинг маълум қисми ўтроқлашиб, янги-янги деҳқон жамоалари шакллана бошлайди. Аммо суви қуриб бораётган Моҳондарё, Гурдуш ва Гужайли ўзанларининг даштликка айланиб бораётган ҳавзасининг географик шаронти аҳолиси кўпайиб тобора кенгайиб бораётган ўтроқ ҳаёт учун нобоб ва истиқболсиз бўлиб қолади. Ярим чорвадор ва ярим деҳқон қабилалар бу қадимги ўлкани тарк этиб, ҳозирги Бухоро воҳасининг шимолий ва шимоли-ғарбий қисмларига — Қизилтепа ва Вобкентдарё адоқларига томон силжигани кузатилади. Варахшадан 20 км ғарбда, Боштепа гуруҳи номи билан машҳур бўлган ёдгорликлар теварак-атрофида; Қизилтепадаги Хўжабўстон Бояздий шаҳар харобасининг остки қатламларида қайд этилган сўнгги жез даври топилмалари бунинг ёрқин далилидир.

Айни шу даврда Зарафшон водийсининг юқори ва ўрта қисмларида сон-саноқсиз сой этакларида, чашмалардан ҳосил бўлган сизот сувлар ёқаларида ўтроқ деҳқон жамоалари қишлоқлари пайдо бўлиб, уларнинг атрофдаги чорвадор аҳоли билан бўлган мулоқати кучайиб боради. Бир томондан, деҳқончилик ҳамда чорвачиликнинг юксалиши, иккинчи томондан, касб-ҳунарни, хусусан маъдан эритиш ва ундан қурол-яроғ, асбоб-ускуна ва зеби-зийнатлар ясашнинг ривож топиши, учинчи томондан эса, деҳқон ва чорвадор аҳолилар ўртасида айрбош савдонинг кенгайиб бориши Зарафшон водийсида ҳам урбанизация жараёнини кучайтириб, қадимги Суғд маданиятининг шаклланишига олиб келади. Бу жараён, шубҳасиз, ишлаб чиқаришда янги хом ашё — темирни тоблаб, ундан қурол-яроғ ясашга ўтиш билан

чамбарчас боғлиқ бўлиб, археология фанида бу давр алоҳида «Темир даври» номи билан юритилади. У милодгача бўлган I минг йилликда бошланган.

Қадимги Суғд маданиятига мансуб урбанизациялашган деҳқон ва ҳунарманд жамоаларининг милодгача бўлган VII—V асрларга мансуб қишлоқлари аввал Ўрта Зарафшонда, ҳозирги Самарқанд шаҳри ва унинг теvarак-атрофларидаги чашма сувлар ва сой жилгалари бўйида қад кўтариб, сўнггра аста-секин Зарафшон водийси бўйлаб янги-янги ерлар ўзлаштирилиб, унинг қуйи қисми томон силжиб боради. Навоий вилоятининг Қалқонота ва Конимех туманлари, Бухоро вилоятининг қадимги Варахша ерларидан ғарброқда қайд этилган бундай қишлоқларнинг ҳаробалари ва мозор қўрғонларга қараб фикр юритилса, милодгача бўлган VI—V асрларда фақат ҳозирги Бухоро воҳасининг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудларигина (Конимех ва Вобкент-дарё адоғидаги ерлар) ўзлаштирилиб, бу ерларда ўтроқ деҳқончилик қишлоқлари қад кўтара бошлагани кузатилади. Бироқ, воҳанинг асосий қисми ҳали чакалакзор ва қамишзор партов ерлардан иборат бўлган. Чунки бу даврда ҳам Зарафшон сувлари водийнинг Самарқанд қисмида деҳқончилик учун мутлақо сарф бўлмай, унинг йиллик оқими Бухоро ерларида халқоб бўлиб ётар, ҳатто унинг этагида (ҳозирги Қорақўл ва Олот туманлари ҳудудлари) илк ўрта аср ёзма манбаларида тасвирланган машҳур «Боргини Фарох», яъни «Улкан қўл» ҳосил бўлган эди.

Бухоро воҳасида энг қадимги қишлоқлар пайдо бўлиш жараёнини X аср Бухоро тарихчиси Муҳаммад Наршахий қуйидагича таърифлаган: «Аввал улар, бу ерга кўчиб келганлар, чодир ва ўтовларда турар эдилар, сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб иморатлар қурдилар... Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин қишлоқлардан баъзилари пайдо бўлган эди»¹⁷.

Дарҳақиқат, Варахша ва Конимех атрофларида қайд этилиб, тадқиқ қилинган милоддан аввалги VI—V аср деҳқончилик қишлоқлари ўрнашган ерларнинг географик шароити Наршахий тасвирлаган қадимги манзарани эслатади. Қишлоқ харобаларининг деярли ҳаммаси дарё тармоқларининг арналари ёқасида жойлашган. Сувга яқин бундай ерларда майда суғориш тармоқлари воситасида сув боғлаб деҳқончилик қилиш

¹⁷. Наршахий. Бухоро тарихи. 16-бет.

учун анча қулай бўлган. Бундай қишлоқларнинг харобалари Конимех тумани марказидан 5 км ғарбда Қумрабод, Арабон-1, Арабон-2 ва Чордара деган жойларда айниқса яхши сақланган. Бу ёдгорликларни, жумладан, Қумрабод қишлоқ харобасини синчиклаб қазиб очиш билан Бухоро воҳасида, хусусан, унинг шимолида қад кўтарган илк қишлоқларнинг қачон қурила бошлагани, тархи — иморатларининг тузилиши, ҳўжалик ҳаёти, айниқса ҳунармандчилик билан боғлиқ бўлган жуда кўп масалаларга ойдинлик киритилди. Милоддан аввалги VI—V асрларга мансуб бу нодир ёдгорлик Чордарадан жанубда, Қумработ қишлоғидан 0,5 км жануби-ғарбда жойлашган. Ёдгорлиكنинг шимолидан ўтказилган коллектор: туфайли, унинг бир қисми бузиб юборилган. Қишлоқ харобасининг сақланиб қолган қисмининг майдони 0,25 гектарга (45×50 м) тенг бўлиб, у 9 хонали улкан уй, ҳовлиси ҳамда кулолчилик устaxonалари бор, атрофи қалин дёвор билан ўралган мустаҳкам қўрғондан иборат. Қўрғон ва иморат деворлари паҳсадан урилган, қалинлиги 1,2—2,2 м, 0,6 м баландликда сақланган. Кулолчилик устaxonаси алоҳида қўрғоннинг шарқий томонида жойлашган. Ундан сопол идишлар пишириладиган диаметри 1,1 м бўлган икки кўрали хумдон қазиб очилиб, унинг юқори кўраси бузилиб, оловхонаси ичига қулаб тушган. Унинг ичида кулолчилик чархида ясалган кўйдан-кўп лаби юпқа, гардиши ясси жарангдор кува ва қувачасимон, мисқозон ва тоғарасимон сопол идишлар ва уларнинг бўлаклари қалашиб ётар эди.

Конимехнинг VI—V аср археологик ёдгорликларининг орасида туман марказидан 5 км ғарбда жойлашган Чордара тепалиги айниқса диққатга сазовор. Унинг майдони 40×20 м, баландлиги 11 м га тенг. Бу баланд тепаликнинг остки қатлами узунлиги 56 см, эни 28—30 см, қалинлиги 7—8 см бўлган йирик ҳажмдаги тўртбурчакли хом ғиштлардан ҳамда паҳсадан бино қилинган истеҳкомли қўрғоннинг харобасидан иборат бўлиб, ташқи девори ва бир нечта хоналарида равоқсимон эшик ўринлари ҳозиргача жуда яхши сақланган. Қадимги Конимех воҳасида яшаган ўтроқ деҳқонларнинг мазор қўрғонлари Шодибек ҳамда Қалқонота қишлоқлари яқинида қазиб ўрганилди. Гарчи қабрларнинг аксарияти ўша даврлардаёқ қазиб очилиб, дафн ашёлари ўғирлаб кетилган бўлса-да, баъзи далиллардан ўша давр дафн маросими тўғрисида айрим маълумотларни тўплаб, фикр юритиш мумкин бўлди. Мазор қўрғонлар диамет-

ри 7—18 м, баландлиги 0,5—1,5 м ли яссилиниб кетган гумбазли қабрлардан иборат бўлиб, гўрхонаси унинг марказида жойлашган. У тўртбурчак, тухумсимон чўзиқ шаклда. Ҳажми 2—2,2×0,6—0,9 м, чуқурлиги 0,4—0,6 м га тенг. Марҳумлар чалқамчасига боши шимоли-шарққа қаратиб кўмилган. Эркак скелетлари кўпчилигининг бел қисмида бир томони тешилган тош қайроқлар, қабрлардан бирида калла суяги ичида жездан ясалган уч парракли, найчасимон зуғатали камон ўқининг пайкони, иккинчи қабрдан эса лаби юпқа, туби текис жарангдор банкасимон идишгина қайд этилди, холос. Озлигидан қатъи назар, бу ашёлар Конимех туманида топиб ўрганилган қадим қишлоқлар санасини белгилаб берди.

1985, 1990 йилларда Варахша атрофида, айниқса унинг ғарбий томонида, Вобкент дарёсининг кўҳна адоғида, жойлашган Боштепа теварағида, хусусан Ўрта-тепа, Чектепа ва Қўшқиртепалар яқинида қайд этилган милoddан аввалги VI—IV асрларга мансуб бир нечта қишлоқ харобаларини ўрганиш эндиғина бошланди. Шунга қарамай, ҳудудда бундай ёдгорликларнинг мавжудлиги, шубҳасиз Бухоро воҳасида илк шаҳар маданиятининг шаклланиб, ривожланишида улар муҳим роль ўйнаганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам Наршахий Бухоро воҳасида қад кўтарган энг қадимги қишлоқлар ҳақида ҳикоя қилганида Варахша «катта қишлоқлар жумласидан бўлиб... у Бухоро шаҳридан қадимийроқдир»¹⁸ деган жумлани асоссиз ёзмаган бўлса керак. Дарҳақиқат, Наршахийнинг бу маълумоти ҳақиқатга анча яқин бўлиб, уни 1975—1977 йилларда Варахша шаҳар харобасининг остки қатламларида қайд этилган милoddгача бўлган V—IV асрларга оид археологик топилмалар маълум даражада тасдиқлайди.

Шундай қилиб, Бухоро воҳасида, хусусан унинг шимолий ва шимоли-ғарбий қисмларида илк шаҳар типигадаги урбанизациялашган қишлоқлар милoddгача бўлган VI—V асрлардаёқ қад кўтара бошлаган. Улар замонабобонлиқ қадимги хонаки чорвадор деҳқонларнинг ярим ертўла ҳамда енгил чўпкорчи чайлаларидан тубдан фарқ қиладиган йирик хом ғишт ва пахсадан бино қилинган, атрофи девор билан ўралган, ҳунармандчилик анча мунча ривож топган истеҳкомли қишлоқлар эди. Улар, шубҳасиз воҳада шаҳар маданияти юксалиб, шаҳарларнинг қад кўтаришида асосий пойдевор бўлиб хизмат қилди.

¹⁸ Ўша асар. 24-бет.

БУХОРО ЁШИ АФРОСИЁБ ТЕНГДОШИ

Шаҳарсозлик ва шаҳар маданиятининг шаклланиш масалалари жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётида ҳамиша энг долзарб муаммолардан бўлиб, унинг тарихини тадқиқ қилиш эса фанда энг муҳим мавзулардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам археология фанида ҳам бу мавзуга доимо алоҳида эътибор бериб келинди.

Ўзбекистон ҳудуди бўйлаб шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва шаҳар маданиятининг ривожланиши тарихини ўрганилиши муносабати билан 60-йиллардаёқ Я. Ғуломов раҳбарлигида махсус археологик экспедиция ташкил этилди. Археологлар аввал Фарғона водийсида қад кўтарган қадимий шаҳарлардан Қува ва Ахсикат, Самарқандда эса Афросиёб, Қаршида Ерқўрғон, Термиз шаҳар харобаларида қазинилар бошлаб юбордилар. 1970 йилнинг кузида Афросиёбда топилиб, тадқиқ этилган дастлабки археологик материаллар асосида Турон — Туркистондаги энг кўҳна шаҳарлардан бири Самарқанднинг 2500 йиллик тўйи нишонланди. Бу воқеа эса, шубҳасиз Тошкент, Бухоро, Сурхондарё ва Фарғона вилоятларида археологик тадқиқотларнинг кенгайишига бирмунча туртки бўлди. Шу туфайли 1970—1974 йиллардаёқ Яҳё Ғуломов раҳбарлигида, 1977—1980 йилларда эса ушбу сатрларнинг муаллифи бошлиқ Бухоро шаҳрининг эски шаҳар қисмида кенг кўламда мунтазам археологик қазини ишлари олиб борилди. Айниқса Бухоронинг кўҳна Арки ва Шаҳристони, хусусан Тоқи Заргарон, Мир Араб, Минораи Калон яқинида Саройи Қозон Қалон, Ҳовузи Қози Қалон маҳаллаларида ўтказилган археологик қазинилар айниқса кўзда тутилган натижаларни берди.

Маълумки, кўҳна Бухоро — ўлкамизнинг тарихий обидаларга бой шаҳарларидан бири сифатида машҳур. Мана Тоқи Заргарон, Тими Абдуллахон, Зиндон ва Мирараб мадрасаси каби ўрта аср меъморий обидалари жойлашган қадимий Шаҳристон ҳамда Арkning ялангликдан иборат шарқий қисмида муттасил олиб борилган кўп йиллик археологик қазиниша ишлари ҳам ниҳоясига етди.

Қазинишмалар олиб борилган майдонларда юқори — аралаш қатламлар замонавий техника ёрдамида, осткилари эса фақат белкурак ва кетмонлар воситасида (20 метр чуқурликда) бир печта хандақлар қазилган. Бу хандақларда босими етти метргача кўтарилган ер

ости сизот сувлари насослар ёрдамида чиқарилиб, деярли ҳамма қазиниш участкаларида биз Бухоронинг ботқоқлик устида ҳосил бўлган қадимги рўйи замингача ковлаб очишга муяссар бўлдик. Унинг бу она тупроғи устида асрлар давомида ниҳоятда қалин маданий қатлам вужудга келган экан. Унинг қалинлиги баъзи жойларда 20 метргача борар эди. Бухоронинг узоқ ўтмиш изларини ўз бағрида сақлаб келаётган бу қатлам, шубҳасиз, ўзига хос бир антиқа хазина бўлиб, унда қайд этилган хилма-хил археологик топилмалар шаҳар ҳаётининг турли тарихий даврларига мансуб ашёвий далиллар эди.

Мана Мирараб мадрасаси ва Тоқи Заргарон ёдгорлиги оралиғида майдони қарийб 2,5 минг квадрат метрли қазилган ҳандақ. Унинг чуқурлиги 17,5 метр. Археологларимизнинг белкурағи билан тик ва ниҳоятда текис ковлаб тушилган ҳандақ деворлари худди қат-қат қилиб пиширилган улкан ва ниҳоятта қалин «қатлама»ни эслатади. Девор бўйлаб турли сатҳда ўралар, атрофи пишиқ ғишт билан ишлаб чиқилган чуқур қудуқлар, турли томонга йўналган пишиқ ғиштли равоқсимон тазарлар (канализация иншоотлари), пахса ва йирик хом ғиштлардан уриб чиқилган ниҳоятда қалин шаҳар деворларининг вайронага айланган қолдиқлари, кучли ёнғин излари ва ҳоказолар кўзга яққол ташланиб туради. Булар, шубҳасиз, асрлар давомида шаҳарнинг қайнаган жўшқин ҳаёти қолдирган излар бўлиб, Бухоронинг неча бор вайрон этилиб, неча бор қайта тикланганидан далолат берувчи тилсиз гувоҳлардир.

Қазинишманинг энг остки қатламларидан археологлар учун фавқулодда қизилқарли ва қимматли маълумотларни аниқлаш имконини берувчи ашёвий далиллар топилди. Бухоро шаҳри ҳали қад кўтармасдан аввал — узоқ ўтмишда ҳосил бўлган бу табиий қатламлар ранги ва таркибига кўра бир-биридан мутлақо ажралиб турарди. Ҳандақнинг энг туб қисмида дарёнинг оқизиндиларидан ҳосил бўлган оч кулранг тусли қадимий рўйи замин, унинг устки қисмида эса чириндилардан ҳосил бўлган қалинлиги 40—70 сантиметрча келадиган торф қатлами мавжуд. У тўқ жигарранг. Бу қатлам бамисоли қўтан ичидаги отар оёғи остида босилавериб қат-қат бўлиб кетган қўй қийини эслатади. У қадимги рўйи заминни худди қалқондек қоплаб ётарди. Торф қавати орасида таркибида ёввойи ва хонаки ҳайвонлар, паррандалар суяклари, сопол идишларнинг бўлаклари учрайди. Бу қатлам шимолдан жанубга — Мирараб мад-

расасига томон қалинлашиб, мадраса ҳовлиси остида унинг қалинлиги 7,5 метрга боради.

Бухоро шаҳри остида археологик қазинмалар натижасида қазиб очилган бу қатламлар шубҳасиз, бу ўлкада аҳоли эндигина келиб ўрнашиб, уни ўзлаштиришга киришилган қадим замонларда бўлажак шаҳарнинг ўрни ва теварак-атрофларининг табиий манзарасини намойиш қилар эди. Шубҳасиз бу археологик манзара Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида келтирилган таърифга жуда ҳамоҳанг бўлиб, уни тўла тасдиқлар эди. «Ҳозирда Бухоро ўрнашган бу мавзе, илтари ботқоқлик бўлиб, — деб таърифлаган эди Нишопурий, — унинг баъзи ерларини тўқайзор, дарахтзор ва кўкаламзор ташкил этган, айрим жойлари эса шундай бўлганки, бирон ҳайвон ҳам оёқ қўйишга жой топа олмаган. Бунинг сабаби шуки, Самарқанд томонидаги вилоятлар тоғларида қор эриб, суви оқиб келиб ўша жойларга йиғилиб ётар эди.

Самарқанд томонида бир катта дарё борки, уни «Руди Мосаф» — «Мосаф дарёси» деб атайдилар. Бу дарёга кўп сув йиғилган, у бир талай ерларни ювиб — ўпириб, кўп лойқаларни суриб келган ва натижада, бу ботқоқликлар тўлиб қолган. Сув кўп оқиб кела берди, лойқаларни то Битик ва Фаробгача суриб келтира берди. Сўнг сув тошиб келиши тўхтади, Бухоро ўрнашган жой (аста-секин) тўлиб текис ерга айланди ва, шундай қилиб, у катта дарё Сугд ва бу лойқалар билан тўлган мавзе Бухоро бўлиб қолди».¹⁹

Зарафшон водийсининг қуйи қисмига жойлашган Бухоро воҳасининг пайдо бўлиши тўғрисида айтилган бу палеогеографик мулоҳаза илк ўрта асрлардаёқ дарё водийлари шаклланиши ва бу жараёнда сув манбаларининг табиий роли ҳақида етарли ва аниқ тушунчаларга эга бўлинганлигидан далолат беради. Қизиғи шундаки, бундан қарийб минг йил аввал бу фикр нақадар тўғри эканлигини Бухорода олиб борилган гидрогеологик ва археологик тадқиқотлар тасдиқлаб берди.

Археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, узоқ ўтмишда Зарафшон дарёсининг қуйи ўзанларидан бири, ҳали кўҳна Бухоро вужудга келмасдан аввал, ҳозирги вақтда қад кўтариб турган Улўбек ва Абдулазизхон мадрасалари, Тоқи Заргарон, Мирараб мадрасаси, Минораи Калон ва Масжиди Калон каби меъморчилик обидалари бўйи чўзган замин ўрнидан оқиб ўтган. Бу

¹⁹ Ўша асар. 15-бет.

дарё ўзанининг кенглиги 100—120 метрга борган. Илк ўрта аср ёзма манбаларида У «Зарируд» ёки «Рудизари Бухоро» номлари билан тилга олинган. Қадим замонларда бу ўзанининг тошқин сувлари Пойканд шаҳригача етиб борган. Бу кўҳна ўзанининг дарёвоти ва теварак-атрофини қоплаб ётган қалин бутазор ва тўқайларнинг асрий чириндиларидан Бухоро шаҳри остида торф қатламлари ҳосил бўлган.

Айрим қазилма майдонларида қайд этилган кучли ёнғин қолдиқларига қараганда, Бухоро ҳудудини илк бор ўзлаштиришга киришган қадимги «чўлқуварлар» бу кўҳна дарёвот соҳилларига келиб ўрнашган, тўқайларга ўт қўйиб ер очган бўлишса ҳам ажаб эмас. Наршахийнинг таърифлашича: «Ҳар томондан одамлар йиғилиб, у жой обод бўлди. Одамлар Туркистон томонидан келар эдилар. Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган жониворлар кўп бўлганидан кишиларга бу вилоят хуш келиб, шу ерга жойлашдилар».²⁰

Археологик тадқиқотлар шуни аниқлаб бердики, Бухоро шаҳри даставвал қадимги Зарируд ўзанининг икки соҳилида алоҳида-алоҳида жойлашган учта мустақил қишлоқ шаклида қад кўтарган. Улардан бири дарёнинг ўнг соҳилида ҳозирги Арkning ўрнида бўлиб, қолган иккитаси Масжиди Калон, Минораи Калон, Мирараб мадрасаси ва Тими Абдуллахон архитектура ёдгорликлари йўналишида илк ўрта асрлардаги Бухоро шаҳристони ўрнида, дарё ўзанининг икки бетида бири-бирига қарама-қарши жойлашган экан.

Бухоро, хусусан унинг мустабид ҳукмдорлари қароргоҳининг қад кўтариш тарихини ўрганишда Аркда олиб борилган қазилмаларнинг натижалари ниҳоятда самарали бўлди. Энг муҳими, Аркни ўрганиш тарихида биринчи маротаба унинг қадимги қуйи заминигача ковлаб тушилди. Шаҳарнинг бу қадимги қисми остида ҳосил бўлган маданий қатламнинг умумий қалинлиги 20 метрдан ошиқроқ бўлиб, унинг остки қатлампидан қазиб олинган археологик топилмаларнинг энг кўҳнаси милoddан аввалги IV аср охири ва III аср бошларига мансуб эди. Моддий маданият излари орасида 15,5 ҳамда 18,5 метр чуқурликда қазиб очилган қадимги икки мудофаа деворлари қолдиқларининг тегилиши шаҳар тарихини ўрганишда айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди. Биринчи мудофаа девори 2,5—3 метр, иккинчиси 2—2,5 метр баландликда сақланган. Юқори қатламда топилган девор

²⁰ Ўша асар. 15—16-бетлар.

милоднинг III—IV асрларида, қуйи қатламдан топилгани эса, милодгача бўлган IV—III асрларда пахсадан барпо этилган. Бу майдонда маданий қатлам ҳосил бўлган қадимий рўйи заминнинг сатҳига қараганда, Бухоро Арки остида қад кўтарган дастлабки қишлоқ Зарируд ўзанининг ўнг соҳилида жойлашган табиий дўнглик устида пайдо бўлган экан. Теварак-атрофнинг умумий рельефидан бу дўнглик 8—10 метр баланд бўлган. Майдони 1,5—2 гектардан ошмаган.

Археологик қазилар натижасида очилган тарихий манзара шуни кўрсатадики, Бухоронинг қадимги марказий қисми Аркдан шарқроқда, дарё лабида, рельефи жиҳатдан Аркка нисбатан анча-мунча пастроқ ерда жойлашган, майдони 12—13 гектарга тенг бўлган. Мирараб мадрасасининг яқинида олиб борилган қазилмалар чоғида 4,5 метр чуқурликда шаҳарнинг қадимги муҳофаа девори қолдиқлари қайд этилди. Пахса ҳамда йирик ҳажмдаги ҳом ғишлардан уриб чиқилган бу қалъа девори 5—6 метр баландликда сақланган. Девор пойдевори остида қолиб кетган маданий қатлам ва унда қайд этилган археологик топилмалардан маълум бўлишича, бу қадимги муҳофаа иншооти милоднинг V—VI асрларида қад кўтарган. Асрлар давомида у бир неча бор таъмир этилган ҳамда қайта-қайта тикланган. Шу боисдан асрлар оша у қалинлашиб, илк ўрта асрларда унинг умумий кенглиги 17 метрга етган. Бухоронинг бу қадимги девори ташқарисидан дарё соҳили бўйлаб кенг йўл ўтган. Минораи Қалон ва Мирараб мадрасаси ораллигидаги майдон рўпарасида шаҳарнинг жанубий дарвозаси жойлашган. Илк ўрта асрларда у «Мадина дарвозаси» номи билан юритилган. Археологик қазилар вақтида Мадина дарвозасининг ўрни ва минораси—буржининг қолдиқлари топилди. Бу дарвоза ташқарисидан ўтган катта кўча бўйлаб кейинги асрларда Минораи Қалон, Масжиди Қалон, Улуғбек, Мирараб ва Абдул-азизхон мадрасалари ҳамда Тоқи Заргарон каби меъморий обидалар қад кўтарган.

Бухоро шаҳрининг барпо негизи бўлган учинчи қишлоқ Зарируд ўзанининг сўл қирғоғида жойлашган бўлиб, у ҳам алоҳида муҳофаа девори билан ўраб олинган. Майдони 6—7 гектар белган. Бу ҳудуд Минораи Қалон ёдгорлигидан жанубда жойлашган дўнгликдан иборат бўлиб, унда сўнгги ўрта асрларда Бухоро қозикалонининг саройи ва маҳкамаси жойлашган эди. Қизилғи шундаки, бу участкада қовлаб очилган 18 метрли маданий қатламнинг 9 метри милоддан аввалги

IV—I ҳамда милоннинг I—IV асрларида ҳосил бўлган. Мазкур қатламда қайд этилган турли ашёвий топилмалар юқори сифатли шаҳар ҳунармандчилиги маҳсулотининг қолдиқлари бўлиб, улар бу ҳудудда қадимдан шаҳарнинг гавжум ҳунармандчилик маҳаллалари жойлашганидан далолат берар эди. Шу муносабат билан бу ўринда юқорида тасвирланган қалин маданий қатламда қайд этилган кичик бир топилмани таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Чунки бу топилма биз тадқиқ этаётган масалани ечишда, маълум даражада ойдинлик киритиши мумкин. Миноран Қалон яқинидаги қазншманинг остки қалин маданий қатламининг энг тубидаги қатларидан олинган сопол бўлаклари комплекси орасида бошқаларидан тубдан фарқ қиладиган икки дона сопол бўлакчалари айниқса диққатга сазовор эди. Уларнинг иккиси ҳам оч сарғиш рангда бўлиб, кулолчилик чархида ясалган юқори сифатли сопол идишнинг жуда кичк парчалари эди. Бу топилмалар ясаш услуби, сифати ва ранги жиҳатидан Қадимги Самарқанд—Афросиёбдан топилган ва фанда «Афросиёб I» номи билан қабул қилинган милондан аввалги VI—V асрларга мансуб сопол буюмларга ўхшаб кетар эди. Афсуски бу икки бўлак сопол парчаларидан қандай шаклдаги идишнинг бўлакчалари эканини аниқлаш мушкул эди. Шунга қарамай, милондан аввалги IV—III асрларга мансуб сопол идиш бўлаклари орасида арханк даврга мансуб сопол бўлакчаларининг қайд этилиши, шубҳасиз Бухоро шаҳрининг қаеридадир милондан аввалги VI—V асрлар маданий қатламларининг мавжудлигидан дарак берар эди. Бу икки топилма назарда тутилиб, уларнинг Бухоро воҳасида, хусусан Кони-мех яқинида милондан аввалги VI—V асрларга мансуб қатор ёдгорликлар: Қумработ, Арабон-1, Арабон-2, Чордара, Шодибек ва Қалқонота, шунингдек, Варахшанинг ғарбида Боштепа атрофидаги шу даврга оид тураржойлар ва хилма-хил моддий маданият қолдиқлари билан таққосланиса, юқорида айтилган фикрни шубҳадан холи этади. Чунки Бухоро шаҳрининг қад кўтариши тасодикий воқеа бўлмай, балки Қуйи Зарафшон водийсида яшаган қадимги аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида содир бўлган умум урбанизация жараёни билан чамбарчаст боғлиқ бўлган. Бухоро воҳаси аҳолисининг тадрижий тараққиёти тарихида юз берган бу умум жараён назарда тутилиб, уни асос қилиб олинса Бухоронинг ёши, шубҳасиз, Афросиёбу Сиёвуш, Зулқарнайну Спитаменларга тенгдош бўлади.

БУХОРОНИНГ ҚАДИМГИ НОМЛАРИ

Кўҳна Бухоро ҳақида сўз юритилар экан, унинг қадимги номлари, хусусан, «Бухоро» номининг келиб чиқиши, айниқса унинг этимологияси борасида ҳам баъзи бир маълумотларни келтириб, уларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бухоронинг дастлабки номларининг аксарияти бу ажойиб ўлканинг ё табиатига, ё иншоотига, ёки аҳолисининг ўтмиш эътиқодига монанддир. Чунки топонимлардан бирининг маъноси негизда шаҳар қад кўтарган даврда Зарафшон ерлари табиатининг қадимий сифатлари яширинган бўлиб, Наршахийнинг бу вилоят тўғрисидаги тафсилотларига ҳамоҳанг бўлса, бошқасида ўлканинг ўзлаштирилиб, обод этилишидаги тарихий манзаралари маълум даражада ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам Бухоро шаҳрининг қадимги номлари этимологиясини таҳлил қилиб, унда яширинган маънони аниқлаш ўлка ўхмишининг ҳам табиий, ҳам тарихий манзарасини тиклашда тадқиқотчиларга маълум даражада кўмаклашади.

Бухоро шаҳри, у қад кўтарган ўлка ва унинг қадимий ҳукмдорлари тўғрисидаги, қисқача бўлсада, бирмунча аниқроқ маълумотлар илк ўрта аср Хитой манбаларида келтирилади. Уларда Бухоронинг ўндан ортиқ атамалари: Ан, Анси, Анго, Нюми, Бухо, Бухэ, Бухаэр, Бухуаер, Бухала, Фухо, Пухала ва бошқалар тилга олинади. Бу атамалардан бир нечтаси, шубҳасиз, Бухоронинг хитойча номлари бўлса, қолганлари ушбу номнинг хитойча турли хил талаффуз этилишидан келиб чиққан сўзлардир. Қизиғи шундаки, бу атамалар остида, одатда ҳам ҳокимият ёки ўлка ҳамда шу ҳокимиятнинг пойтахти ҳисобланган марказий шаҳри тасвирланади. Масалан, Ан ёки Бухо ҳокимияти илк ўрта асрларда Нюми номи билан машҳур бўлиб, унинг пойтахта ҳам шу ном билан юритилган. Нюмидан 100 ли (50 км) шимоли-шарқда Шарқий Ан ва шунча масофадан жануби-ғарбда эса Би (Пойканд) шаҳри жойлашган. Ҳукмдорларнинг қароргоҳи Аланми (Ромитан) шаҳрида бўлган. Бу давлатнинг ғарбий чегараси Уху (Амударё) дарё соҳилларига бориб тақалган. Вилоятда 40 йирик шаҳар ва мингдан ортиқ майда истеҳкомлар бўлиб, бақувват ва довиюрак йиғитларгина чокар (аскар)-ликка ёллаб олинган.

Нюми давлатининг пойтахти Сиван Цзин (Самарқанд)дан ғарбда, Нами (Зарафшон) дарёсининг жанубида жойлашган. Шаҳар беш қатор девор ва оқар сувли

хандақлар билан ўралган. Сарой иморатларининг томлари эса текис қилиб ёпилган.²¹

Демак, Хитой манбаларида келтирилган маълумотларга қараганда, милодий V—VII асрларда Зарафшон дарёси Нами деб юритилиб, унинг қуйи қисмига жойлашган давлат эса Нюми деб аталган. Бу ҳокимиятнинг пойтахти ҳам Нюми номи билан юритилиб, у алоҳида-алоҳида махсус мудрофаа деворлари билан ўралган бешта истеҳкомли қалъалардан иборат бўлган. Шаҳар яқинидан оқиб ўтган сув йўллари хандақ вазифасини ўтаган. Илк ўрта асрлардаги Бухоро шаҳрининг бундай тарихий топографияси тафсилоти, юқорида кузатилганидек, археологик тадқиқотларда ҳам маълум даражада ўз тасдиқини топди.

Бухоронинг эски шаҳар қисмида алоҳида-алоҳида жойлашган истеҳкомли икки шаҳристон ва кўҳандиздан иборат илк ўрта асрнинг учта қалъа харобаларининг қазиб очилиши бунинг ёрқин далилидир.

Ўрта аср арабнавис муаллифлари асарларида Бухоронинг бу машҳур номидан ташқари унинг Нумижкат, Бумискат, Мадинат ус-суфрия, Мадинат ут-тужжор, Фохира каби қатор атамалари келтирилади. Муҳаммад Наршахийнинг ёзишича, ўша вақтларда Хуросон шаҳарларидан биронтаси ҳам бунчалик кўп номга эга бўлмаган.

Ўрта аср манбаларида келтирилган тафсилотларга қарганда, Бухоро ва Нумижкат аввалда бири иккинчиси яқин жойлашган икки алоҳида шаҳарлар бўлган. VIII асрда Муқанна қўзғолони даврида ҳам бу икки шаҳарнинг мустақиллиги таъкидланиб, ҳатто 775 йилда қўзғолончи оқ кийимликларнинг Нумижкатга бостириб кириб, уни ишғол этгани ҳақида ҳикоя қилинади. Сўнг, вақт ўтиши билан Бухоро ва Нумижкат майдонлари кенгайиб, улар бир-бирига қўшилиб кетган. Номларидан бири шуҳрат топиб, иккинчиси эса тарихдагина сақланиб қолган.

Хўш, Бухоро шаҳрининг бу қадимий номлари қандай маъноларни англатади? Бухоро номлари этимологияси устида сўз юритилар экан, аввало шунини таъкидлаш керакки, арабнавис муаллифлар келтирган номлар ўз маъноси жиҳатидан шаҳарни бино қилган туб аҳоли ҳамда четдан келган ажнабийлар томонидан берилган икки турдаги номлардир. Жумладан, Бухоронинг «Мадинат

²¹ Малявин А. Г. Марказий Осиё давлатлари ҳақида Таъ солномалари. М., 1989. 77—78-бетлар.

ус-суфрия», «Мадинат ут-тужжор» ва «Фохира» каби атамалари араблар томонидан берилган номлардан бўлиб, улардан биринчиси «Мисшаҳар» иккинчиси «Савдогарлар шаҳри» ва учинчиси эса «Фахрли шаҳар» деган маъноларни англатади.

Бухоро шаҳри қалъа деворлари мудофаа жиҳатидан ниҳоятда мустаҳкам қилиб қурилгани туфайли, у «Мисдан қуйилган қўрғон» ёки «Мисдан ясалган истеҳком»га рамзий қиёс қилиб, унга «Мис шаҳар» маъносини англатувчи «Мадинат ус-суфрия» атамаси берилган. Шунингдек, Бухоронинг Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини Хитой ва Ҳиндистон билан боғлаган машҳур «Буюк Ипак йўли» устида жойлашгани, аҳолисининг мулкдор табақасининг каттагина қисми кашкашон — савдогарлардан бўлиб, бу карвон йўли орқали халқаро савдода актив қатнашгани сабабли шаҳар «Мадинат ут-тужжор», яъни «Савдогарлар шаҳри» деган сифатлари билан ҳам шуҳрат топган. Фохира атамаси ҳам, Муҳаммад Наршахийнинг тафсилоти бўйича, унга ислом динининг барқарорлиги йўлидаги шаҳидлар шарофатига нисбат қилиб берилган атамадир. Маҳшаргоҳда Бухоро шаҳрида 70 минг байроқ ва ҳар бир байроқнинг остида етмиш минг шаҳид бош кўтарар экан.²²

Нумижкат, Бумискат ва Бухоро шаҳарга берилган маҳаллий атамалардан ҳисобланади. Бу номларнинг биринчиси, аслида Навмичкат бўлиб, у учта форс-тожикча «Нав» — янги, сўғдийча «мич» — қалъа, истеҳком ва «кат» — қишлоқ каби сўзлар бирикмасидан ташкил топган у «Янги қалъа», «Янги қўрғон» ва «Янги истеҳкомли қишлоқ» маъноларини англатган. Хитой манбаларида келтирилган «Нюми» атамаси эса, Навмич сўзидан олиниб, унинг хитойча талаффузидан келиб чиққан. Бу атама ҳам «Янги қалъа» маъносини англатади.

Навмичкат атамасида «Янги» маъносини англатувчи «Нав» сўзининг қўшилиб ёзилишига қараганда «Нумичкат ва Бумискат» шаҳар қалъаси қайта қурилгандан сўнг унга янгитдан берилган сўнгги номлардан эканидан далолат беради. У вақтда шаҳар қалъасининг кўҳна номлари ҳам бўлиши керак. Бухоро урбанимларидан маълум бўлишича, шаҳар кўҳна қалъаларидан бирининг номи «Фаровис» деб юритилган. Бу атама Бухоро бўзчи ва косибларининг пири Бобойи Порадўз мақбараси ҳамда Шаҳруд каналининг шоҳобчаларидан бири

²². Наршахий. Бухоро тарихи. 27—28-бетлар.

«Фаровис ус-Суфло» номлари орқали бизгача етиб келган. Аслида кўҳна қалъанинг номи «Фаробдиз» бўлиб, у сўғдийча «Фароб» — сув бўйи ва «диз» — қалъа сўзлари бирикмасидан ҳосил бўлиб, «Сув бўйидаги ёки дарё бўйидаги қалъа маъносини англатади.

Муҳаммад Наршахий шаҳарнинг турли хил атама-ларини тилга олар экан, «Бухоро деган ном у номлар-нинг ҳаммасидан ҳам машҳурроқдир» деб ёзади. Чун-ки бу ном билан ҳам ўлка, ҳамда унда қад кўтарган шаҳар шуҳрат топган.

Бухоро этимнологиясини академик В. В. Бартольд санскритча «вихара» — «ибодатхона» сўзи билан боғлай-ди. Фикримизча у сўғдийча бўлиб, «Буг-оро», яъни «тангри жамоли» деган маънони англатади. Бундай тал-қин, шубҳасиз, Наршахийнинг Бухоро воҳасининг қа-димги табиаи тўғрисидаги тафлисотиға ҳамоханг бўлиб, археологик қазилмалар вақтида очилган осориатиқа-ларда ҳам ўз аксини топди.

Демак, Бухоро шаҳри қадимда Зарафшоннинг қуйи тармоғи Зарируд бўйида учта қалъа шаклида пайдо бўлган.

Бу қалъалардан энг қадимгиси Фаробдиз, иккинчи-си Бухоро ва учинчиси Навмичкат номлари билан юри-тилган. Кейинчалик бу уч қалъа бир-бири билан қўши-либ кетган.

Аҳолининг сони кўпайган сари шаҳар ҳам кенгайиб борган. Шаҳарнинг кейинчалик обод бўлган қисми ҳавф-сизлигини таъминлаш мақсадида IX асрда Бухоро қа-димги учта қисмини ҳам ўз ичига олган ягона ташқи девор халқаси билан ўраб олинган. Асрлар ўтиши би-лан шаҳар майдони янада кенгайган. Унинг атрофида, шаҳар девори ташқарисида, янги маҳалла ва гузарлар қад кўтарган. XV—XVI асрларда эса яна янги жойларни ўраб ўтган учинчи ташқи девор халқаси бино қилинган. Бу даврда шаҳарга 11 дарвозадан кирилган. Бу дар-возаларнинг бири орқали Самарқандга, иккинчиси — Хоразмга, учинчиси — Хуросон ва Эронга, тўртинчиси — Қарши ва Термизга томон йўл кетган бўлса, қолганла-ри Бухорони атрофдаги қишлоқ ва туманлар билан боғлаган. Шаҳар ичида ниҳоятда зич қурилган уй-жой ва турли хил иморатлар, сон-саноксиз тор-танқис кўча-лар жойлашган. Шаҳар 12 маҳалла, 220 гузарга бўлин-ган. Ҳар бир маҳалланинг оқсоқоли, гузарда эса унинг пойкори — элликбошиси бўлган. Ҳар бир маҳалланинг алоҳида мазори бўлгани каби ҳар бир гузарнинг ҳам алоҳида мачити бўлган. Шаҳар 100 дан ортиқ ҳовузлар

орқали сув билан таъминланган. Ҳовузлар шаҳарнинг магистраль канали — Шаҳруд ва унинг шаҳобчалари ҳамда кўплаб ер ости сув иншоотлари — тазарлар орқали ойда бир ёки икки марта сувга тўлғизилган. Махсус сувчи — мешкоблар хонадонлар, айниқса ёрқдаги аъёнларнинг эҳтиёжи учун кун бўйи мешларда сув ташиганлар. Ёз ойларида кўпинча Шаҳрудда сув бўлмаётганлигида сув янгилашмаслиги натижасида кўкариб, айниб кетган. Бундай вақтларда ҳовузлар турли-туман ички касалликлар (безгак, ришта, ва ҳ.к.) манбаига айланган. Шаҳарда 20га яқин ҳаммом ва бир қанча усти ёпилган раста, тоқу тимлар қишини-ёзини ишлаб турган. Турли даврларда қурилган 200га яқин мадрасаларда минглаб талабалар илм олган.

Ўз тарихи жараёнида Бухоро Марказий Осиёда қад кўтарган кўпгина шаҳарлар сингари бир неча бор ташқи душман ҳужумига бардош берган. Истилочилар асоратига тушиб, қонли жанглар майдониغا айланган. Илқирозга юз тутиб, вайрон бўлган, бироқ ўз жойидан бир қарич ҳам силжймай қайта-қайта тикланиб, обод бўлаверган.

ХОТИМА

Асримизнинг 50—80-йилларида Бухоро вилоятида ҳамда унинг маркази Бухоро шаҳрида муттасил олиб борилган археологик тадқиқотлар туфайли Зарафшон водийсининг адоғига жойлашган ғаройиботларга бой бу кўҳна масканининг қад кўтарган ўрни ва унинг узоқ ўтмишдаги палеобэкологик шарт-шаротилари ҳамда бу диёрда истиқомат қилган қадимги аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида содир бўлган тадрижий ўзгаришларнинг умумтарихий манзараси намоён бўлди.

Кўп йиллик археологик қазнишлар натижасидан аниқланишича, Бухоро шаҳри ёзма манбаларда Рудизар ёки Зарируд номи билан тилга олинган Зарафшоннинг қуйи irmoғининг икки соҳилида бир-бирига қарама-қарши жойлашган учта алоҳида-алоҳида қишлоқлар асосида барпо бўлган. Урта аср ёзма манбаларидан маълум бўлишича, улардан бири Бухоро ёки Фохира, иккинчиси Навмичкат ва Бумискат, учинчиси эса Фаровиз ёки Фаробдиз номлари билан юритилган.

Бухоронинг кўҳна шаҳар қисмининг етти жойида кенг кўламда археологик қазнишлар амалга оширилди. Деярли ҳамма қазилган майдонларда Бухоронинг қадимги дарёвот ичида ботқоқлик устида ҳосил бўлган илк рўйизаминигача ковлаб очишга муяссар бўлинди. Бухоро шаҳри хали қад кўтармасдан аввал ҳосил бўлган бу гўша қатламлари ранги ва таркиби жиҳатидан бир-биридан кескин ажралиб туради. Улар аҳоли томонидан хали ўзлаштирилмаган узоқ ўтмишда бўлажак шаҳарнинг ўрни ва атрофларининг табиий манзарасини намоён қилар эди. Бу табиий манзара Абул Хасан Нишопурийнинг «Бухоро ўрнашган мавзе илгари ботқоқлик бўлиб, унинг баъзи ерларини тўқайзор, дарахтзор ва кўкаламзорлар ташкил этган», — деб тасвирлаган табиат манзарасини эслатар эди.

Бухоронинг бу қадимий муқаддас она тупроғи устида асрлар давомида нихоятда қатин маданий қатлам вужудга келган. Шаҳарнинг бу қадимги қисмида ҳосил бўлган маданий қатламнинг қалинлиги 20 метрдан ошиқроқ бўлиб, унинг остки қатламларидан ковлаб олинган археологик топилмаларнинг энг кўҳнаси милодгача бўлган биринчи минг йилликнинг ўрталари билан саналанади. Моддий маданият қолдиқлари орасида 15,5 м ҳамда 18,5 м чуқурликда ковлаб очилган қадимги шаҳар деворлари қолдиқларининг топилиши Бухоро тарихини ўрганишда, айниқса унинг ёшини белгилашда қимматли ашёвий далил сифатида хизмат қилди. Чунки бу қатин маданий қатлам остида қайд этилган бу нодир археологик топилмалар Бухоро қадимданоқ муҳофаа деворлари билан ўралган ҳақиқий шаҳар шаклидаги гавжум ҳунармандчилик маскани эканини исботловчи асосий белгилардан эди.

Бухоро шаҳрининг барпо бўлиши шак-шубҳасиз ҳеч қачон бикик ҳолда содир бўлмаган. Аксинча, у Зарафшон водийсининг ўзлаштирилиб обод этилиши ҳамда воҳа бўйлаб урбанизациялашган деҳқончилик қишлоқлари ва истеҳкомсиз тураржойларнинг кейинроқ эса, кўплаб қасрларнинг қад кўтариб, воҳа бўйлаб уларнинг жадал кенгайиб бориши билан узвий боғлиқ эди. Бундай турдаги моддий маданият обидалари Бухоро воҳасининг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудларида, хусусан Конимех яқинидан ҳамда Вобкент дарёнинг сувсизликдан қуриб қолган қадимги адоғидан топиб, ўрганилди. Конимех ва Қалқонота атрофида қайд этилган милоддан аввалги VI—V асрларга онд истеҳкомли қишлоқлар ва мазор қўрғонлар, шунингдек Варахшадан ғарбда Боштепа яқинида топилиб, тадқиқ этилган ва умумий майдони ярим гектаргача бўлган милоддан аввалги VI—V асрларга мансуб тураржойлар ҳамда милоддан аввалги IV—II асрларда йирик хом гишт ва пахсадан бино қилинган ўндан ортиқ диз (қалъача), қўрғонча ва қасрлар (Боштепа, Яккатал, Оёктепа 1—2, Ўртатепа, Қўшқир 1—2, Чектепа ва Чўққитепа 1—2 в.б.)нинг тепа шаклидаги харобалари ва қолдиқлари шулар жумласидандир. Археологик маълумотларга қараганда Зарафшон водийсининг қуйи оқимига жойлашган, теваарак атрофи дашт ва биёбонлар билан ўралган. Бухоронинг қадимги бутазор, тўқайзор ва нихоятда серсув ерларини ўзлаштирилиши шубҳасиз, бу днёрда деҳқончилик ва чорвачилик ҳўжаликларининг кенгайиб бориши билан узвий боғлиқ бўлган. Милодгача бўл-

ган V аср охири ва IV асрларда, айниқса милоддан аввалги III ва II асрларда эса бу жараён кескин жадаллашган. Фикримизча бунга ўша замонларда, аввал ахмонийлар, сўнгра эса македониялик юнонларнинг қадимги Туронзаминга бостириб кириши ва тазйиқининг кучайиши оқибатида Сўғд ерларида ҳам содир бўлган мушкул сиёсий вазият сўғдийларнинг ҳаётига афтидан кучли таъсир кўрсатган. Маълумки, Искандар Зулқарнайн милоддан аввалги 329—327 йилларда Спитамен бошлиқ Сўғд ҳамда шак-массает қабилаларининг кучли қаршилигига учраб, гарчи анчагина талофат кўрган бўлсада, аммо унинг жазо отрядлари Зарафшон водийсида шафқатсиз қирғинлар келтирган. Спитаменни қўлга тушириш мақсадида Искандарнинг биргина Қуйи Зарафшон томон қилган юришида сўғдийларнинг кўплаб қалъаларига ўт қўйилиб, 120 мингдан ортиқроқ аҳоли қириб ташланган. Фикримизча, бу воқеадан сўнг шак-шубҳасиз, Самарқанд, Арбинжон (Каттақўрғон яқинида), Дабусия, Қармона ва Харкона (Қалқонота) атрофларида яшаган сўғдийларнинг Зулқарнайн қўшини қирғинидан омон қолган тўдалари, афтидан жон сақлаш мақсадида Қуйи Зарафшон, яъни ҳозирги Бухоро воҳаси томон кўчиб, бу янги ўлкани жадал ўзлаштиришга киришган. Натижада бутун воҳа бўйлаб сонсаноқсиз деҳқончилик қишлоқлари, қалъа ва қасрлар қад кўтарган. Бухоро шаҳри эса эндигина шаклланаётган деҳқончилик воҳасининг марказига айланган. Шунинг учун ҳам Бухоро воҳасининг ўша даврдаги археологик манзарасини бадний тарзда тасвирлаганда, у худди очилаётган қўриқдаги гавжум ҳаётни эслатган. Бу тарихий манзара, юқорида қайд этилган қатор моддий маданият обидаларида топилган турли хилдаги ашёлардан ташқари, Бухоро шаҳри яқинидаги Тахтмачтепа ва Талимурдапартов ёдгорликларидан топилиб ўрганилган милоддан аввалги IV—II асрларга мансуб (Юнон-Бақтар подшоҳи Евтидемнинг) кумуш тангалар ҳамда уларга тақлидан суқилган ва олд томонига тождор ҳукмдор, орқа томонига эса оташкада тасвири туширилган кумуш тангаларда маълум даражада ўз ифодасини топган эди. Ҳатто қадимги Бухоро тождорлари милоддан аввалги иккинчи асрданоқ ўз кумуш тангаларини зарб қилдира бошлаган эдилар. Илк Ўрта асрлар эса Бухорода бухорхудот — олий ҳукмдорлик даражасида Бидун (673 йилгача), Хутоқ Хотун (673—692), Туғшода (692—768), Сукон (768—775), Бунёт (775—782) каби маҳаллий ҳукмдорлар мамлакатни идора этган-

лар. Бухорхудотлар бу даврларда олд бетига икки ўр-
качли туя ва терсига оташкада тасвирланган ҳамда
гардишига «Бухор молик» деган сўзлар битилган мис
тангалар зарб этиб, ички савдо муомаласини нақднн
билан таъмин этганлар.

Бухоро шахрининг ёшини аниқлаш жараёнида Му-
ҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли китоби-
да «Бухородан қадимийроқ» деб тилга олинган Вардо-
на, Варахша, Пойканд, Ромуш ва Ромитан каби қад-
димги шаҳар харобаларида ҳам археологик қазиниш иш-
лари амалга оширилди. Бу обидаларининг қуйи қатлам-
ларида қайд этилган ашъвий топилмалар Варахшада
милоддан аввалги V—IV, Ромуш ва Пойкандда милод-
дан аввалги IV—II, Қўрғони Ромитанда милодий
III—IV ва Қўрғони Варданзеда эса милодий VI—VII
асрларга тегишли бўлиб, уларнинг Бухоро шахридан
қадимийлиги археологик жиҳатдан ўз тасдиқини топ-
мади.

Хуллас, Бухоро шахри ва вилоятида узоқ йиллар
давомида кенг кўламда, муттасил ўтказилган археоло-
гик тадқиқотлардан тўпланган турли хилдаги ашъвий
топилмаларнинг қийёсий таҳлили Бухоронинг 2500 йил-
лик тарихга эга эканлиги илмий жиҳатдан тасдиқлаш
имконини беради.

1997 йили ЮНЕСКОнинг қарорига асосан Бухоро
шахрининг 2500 йиллик юбилейи дунё олимларининг
иштирокида кенг нишонланди. Шу дамларга етиб ке-
лишда археологларимизнинг машаққатли изланишлари-
га сидқидилдан кўмаклашган бухоролик барча биро-
дарларга ўз ташаккуримни изҳор қиламан. Бу кунлар-
га етган ва етмаганлар ҳам бор. Ўша изланиш йилла-
рида содир бўлган воқеаларни эслар эканман, Бухоро-
да олиб борилаётган археологик тадқиқотларнинг на-
тижалари билан қизиққан ва ҳар сафар Бухоро вилоя-
тига келган пайтларида ўз вақтини аямай топилмалар-
ни бирма-бир эринмай кўздан кечирган Шароф Раши-
дов, шунингдек Қаюм Муртазоев, Абдувоҳид Қаримов,
Тошпўлат Ҳамид, Сулаймон Муродов, Убайд Асадов,
Абдуҳалиқ Абдурахмонов ва Вафо Мўминовларнинг
номларини бирма-бир тилга олиб, яратганининг ўзи улар-
ни раҳматига олган бўлсин, деган ота-боболаримизнинг
эзгу ниятли фотиҳаси билан уларнинг руҳини хотир-
лайман.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Бухоронинг ёши ҳақида X аср муаррихи	6
Археологик кузатишлар, қазинишлар ва изланишлар	11
Амударёга қуйилган қадимий Зарафшон	13
Қуйи Зарафшон водийсида ибтидоий маданият излари	16
Каттаузкопнинг неолит даври овчи ва балиқчилари	18
Дарвозақирликлар чайласи	22
Учтутнинг ибтидоий қончилари ва сўнги тош даври шахтаси	25
Сармишсойнинг қадимий сувраткаш-овчилари	26
Замонбоболик бободехқонлар маскани	32
Қорақўлнинг ибтидоий чорвадорлари	35
Қумработда қазиб очилган энг қадимги қишлоқ	39
Бухоро ёши Афросиёб тенгдоши	45
Бухоронинг қадимги помлари	50
Хотима	

Абдуллахад Рахимджанович Мухамеджанов

ГОРОДУ БУХАРЕ — 2500 ЛЕТ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Муҳаррир: *М. Содиқова*
Техмуҳаррир: *Л. Тюрин*

ИБ № 6886

Теринга берилди. 11.11.98. Воситга рухсат этилди. 4.12.98. Қогоз бичими 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитур. Юқори босма. Босмахона қоғози. Шартли босма т. 3,78. Ҳисоб наприёт т. 4,45. 2000 нусха. 159-бўйртма. Келишилган нархда.

Ўз РФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент; акад. Яҳё Ғулóмов кўчаси, 70.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

